

**Η Εργασία στον Καιρό του Κορωνοϊού:
Μία Απόπειρα Σκιαγράφησης
των Σχετικών με τον Κόσμο της Εργασίας
Μέτρων
& της Συζήτησης για την Επόμενη Μέρα**

Ιούνιος 2020

ΣΕΙΡΑ: ΔΙΑΓΝΩΣΗ ΑΝΑΓΚΩΝ

7

Η Εργασία στον Καιρό του Κορωνοϊού:
Μία Απόπειρα Σκιαγράφησης
των Σχετικών με τον Κόσμο της Εργασίας
Μέτρων
& της Συζήτησης για την Επόμενη Μέρα

Δρ Βαρβάρα Λαλιώτη

A. Εισαγωγή

Η αναγνώριση, από τον Παγκόσμιο Οργανισμό Υγείας (εφεξής ΠΟΥ), του κορωνοϊού ως «πανδημίας» στις 11 Μαρτίου 2020, ακολούθως του δεκατριπλασιασμού των κρουσμάτων που σημειώθηκαν εκτός των ορίων της Κίνας, της χώρας όπου είχαν εμφανιστεί, μερικούς μήνες πριν, τα πρώτα κρούσματα, καθώς και του τριπλασιασμού του αριθμού των κρατών που επηρεάζονταν από τον ιό, προκάλεσε αλυσιδωτές αντιδράσεις. Σε μία προσπάθεια περιορισμού των υγειονομικών επιπτώσεων της έξαρσής του, υιοθετήθηκαν δραστικά μέτρα σε ολόκληρο τον κόσμο, όπως είναι το κλείσιμο των εθνικών συνόρων και η επιβολή περιορισμών που επεβλήθησαν στις μετακινήσεις των εργαζομένων, εντός και εκτός¹ των εν λόγω συνόρων.

Οι επιπτώσεις για τον «κόσμο της εργασίας»² (εργαζομένους, επιχειρήσεις, αλλά και ομάδες του πληθυσμού, όπως οι άνεργοι) ήταν ραγδαίες. Είχαν αρχίσει μάλιστα να διαφαίνονται προτού ακόμη ο ΠΟΥ κάνει λόγο για πανδημία. Ενδεικτικά αναφέρεται η χρεοκοπία επιχειρήσεων, όπως αυτή της Flybe (στις 5 Μαρτίου 2020). Επρόκειτο για αεροπορική εταιρεία που εκτελούσε περίπου το 40% τοπικής εμβέλειας πτήσεων στο Ηνωμένο Βασίλειο, αλλά και τη μεγαλύτερη, σε ευρωπαϊκό επίπεδο, που δραστηριοποιούνταν σε αυτό το πεδίο. Αν και, μόλις δύο μήνες πριν, η Βρετανική κυβέρνηση είχε ανακοινώσει πακέτο διάσωσης της, ο κορωνοϊός θα έδινε στην επιχείρηση τη μοιραία, χαριστική βολή (Topham, 2020). Παράλληλα, επιχειρήσεις ενεργές σε διάφορους τομείς της οικονομίας, όπως η μεταποίηση, οι μεταφορές, η ψυχαγωγία και οι τέχνες, οι ξενοδοχειακές επιχειρήσεις και η εστίαση, το λιανικό εμπόριο, σε χώρες όπως αυτές της Βόρειας, της Νότιας, της Κεντρικής και της Ανατολικής Ευρώπης, ανακοίνωναν μαζικές απολύσεις³.

Με στόχο τη στήριξη της απασχόλησης και την άμβλυνση των οικονομικών και άλλων συνεπειών της δραστικής μείωσης της συνολικής επιχειρηματικής δραστηριότητας, όπως είναι η άνοδος της ανεργίας και η συμπίεση του εισοδήματος των εργαζομένων, οι κυβερνήσεις

---

¹ Ενδεικτικά αναφέρεται ο σχολιασμός του Οργανισμού Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης (εφεξής ΟΟΣΑ) για τις επιπτώσεις στις εργασιακές συνθήκες εκείνων που εργάζονταν σε μία χώρα, αλλά διέσχιζαν σε καθημερινή βάση τα σύνορα, ώστε να εργαστούν σε μία άλλη (καθώς και οι οδηγίες που εξέδωσε επί του θέματος αυτού) (βλ. σχετικά <https://home.kpmg/xx/en/home/insights/2020/04/flash-alert-2020-157.html>).

² Οι όροι «εργασία» και «απασχόληση» χρησιμοποιούνται συχνά στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης εναλλακτικά, όπως άλλωστε συμβαίνει και στην ευρύτερη, σχετική με το θέμα που πραγματεύεται η μελέτη, βιβλιογραφία. Η εναλλαγή αυτή απηχεί την τάση που παρατηρείται, και στο πλαίσιο διαφορετικών επιστημονικών προσεγγίσεων (π.χ. της κοινωνιολογικής και της οικονομικής προσέγγισης), για ταύτιση της εργασίας με την αμειβόμενη εργασία (βλ. π.χ. Pahl, 1988). Η συγγραφέας της μελέτης επιθυμεί να επισημάνει εξ αρχής ότι αναγνωρίζει, ωστόσο, τις προφανείς διαφορές και το μη ταυτόσημο των δύο όρων, ιδίως σε κοινωνίες, οι οποίες διακρίνονται από σχετικά περιορισμένο βαθμό «μισθωτοποίησης».

³ Βλ. σχετικά <https://www.eurofound.europa.eu/publications/blog/coronavirus-a-labour-market-earthquake>.

διαφόρων κρατών προέβησαν στη λήψη ευρείας γκάμας μέτρων, τα οποία, μεταξύ άλλων, «μεταμόρφωσαν» την εργασιακή ρουτίνα εργαζομένων σε ολόκληρο τον κόσμο (με χαρακτηριστικότερο ενδεχομένως παράδειγμα αυτό της επέκτασης της τηλεργασίας). Με τη σειρά τους, τα μέτρα αυτά, σε συνδυασμό με τις βαθιές και ευρείας έκτασης επιπτώσεις της πανδημίας στο πεδίο της εργασίας (αλλά και ποικίλα άλλα πεδία πολιτικής) έδωσαν το έναυσμα για μία παγκόσμια έκρηξη δημοσιευμάτων⁴, και γενικότερα κινητοποίησης, αναφορικά με τις πρακτικές βέλτιστης αντιμετώπισης του κορωνοϊού και των συνεπειών του⁵. Αποτέλεσαν, επίσης, αφορμή, ώστε να ανοίξει ένας διάλογος για το άμεσο, αλλά και το βραχυπρόθεσμο και μεσοπρόθεσμο, μέλλον της εργασίας.

Στο πλαίσιο που ορίζεται από τα ανωτέρω, η παρούσα μελέτη⁶, όπως προδίδει και ο τίτλος της, επιχειρεί να ρίξει φως στα μέτρα πολιτικής, τα οποία, εν μέσω της κρίσης που πυροδότησαν η έξαρση του κορωνοϊού και οι επακόλουθες αποφάσεις για περιορισμό της κίνησης και παύση, εν πολλοίς, της επιχειρηματικής δραστηριότητας, υιοθετήθηκαν σε μεγάλο αριθμό κρατών. Η κύρια έμφαση δίνεται στα μέτρα που αφορούν στο πεδίο της εργασίας και ελήφθησαν από κυβερνήσεις ευρωπαϊκών κρατών, συμπεριλαμβανόμενων, ωστόσο, αναφορών στις παρεμβάσεις και τις δράσεις υπερεθνικών οργανισμών που έχουν συνδεθεί με τα εν λόγω κράτη [όπως είναι κατεξοχήν η Ευρωπαϊκή Ένωση (εφεξής ΕΕ)]. Ειδική αναφορά γίνεται στην περίπτωση της χώρας μας, στην οποία η αρκετά έγκαιρη λήψη μέτρων για τη διαχείριση της κρίσης χαιρετίστηκε από διεθνείς φορείς και μέσα ως εξαιρετικά επιτυχημένη (όσον αφορά

---

⁴ Σε επίπεδο επιστημονικής αρθρογραφίας, αλλά, πολύ περισσότερο (στα πρώτα ιδίως στάδια της εξάπλωσης του ιού) δημοσιευμάτων, τα οποία περιλάμβαναν εκτιμήσεις των συνεπειών της πανδημίας και έδιναν βήμα για τη διατύπωση διάφορων απόψεων επί του θέματος. Ενδεικτικά αναφέρεται η σειρά 'Special Series on Covid-19' που εγκαινίασε το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο (εφεξής ΔΝΤ) και όπου διάφοροι εμπειρογνώμονες του Ταμείου σχολιάζουν τις οικονομικές φάσεις συνέπειες από την έξαρση του κορωνοϊού και από τα μέτρα που ελήφθησαν προς άμβλυνση των υγειονομικών και οικονομικών επιπτώσεων αυτού. Βλ. σχετικά <https://www.imf.org/en/Publications/SPROLLS/covid19-special-notes>. Στο ίδιο πνεύμα, μία σειρά από αποθετήρια και ερευνητικές προσπάθειες έθεσαν στο επίκεντρό τους τη συλλογή και δημοσίευση πληροφοριών για την πανδημία. Βλ. σχετικά <https://www.dianeosis.org/2020/04/coronavirus-data-sources/>.

⁵ Διάφοροι φορείς, από οργανισμούς διεθνούς εμβέλειας, όπως ο ΟΟΣΑ έως εκπροσώπους κοινωνικών εταίρων σε παγκόσμιο, ευρωπαϊκό και εθνικό επίπεδο, συνέβαλλαν π.χ. σημαντικά στην αποτύπωση του στίγματος των πολιτικών που αξιοποιήθηκαν σε διάφορα κράτη εν μέσω της πρόσφατης κρίσης. Στο πλαίσιο αυτό, συνήθης ήταν και η ανάδειξη της «γεωγραφικής» διάστασης των εν λόγω πολιτικών (βλ. π.χ. OECD, 2020d για τη νοτιοανατολική Ευρώπη).

⁶ Την ευθύνη για το περιεχόμενο της μελέτης φέρει αποκλειστικά η συγγραφέας. Ομοίως, και οι απόψεις που διατυπώνονται σε αυτή εκφράζουν αυτές της συγγραφέως και όχι υποχρεωτικά του Εθνικού Ινστιτούτου Εργασίας και Ανθρώπινου Δυναμικού (ΕΙΕΑΔ), στο πλαίσιο της συνεργασίας με το οποίο συνεγράφη η παρούσα.

τουλάχιστον στη συγκράτηση του αριθμού των κρουσμάτων και των θανάτων που οφείλονταν στον ιό).

Δεν απουσιάζουν, ωστόσο, και πληροφορίες που αφορούν στις πολιτικές κρατών πέραν των ορίων της γηραιάς ηπείρου, τα οποία επλήγησαν ιδιαιτέρως από την πρόσφατη κρίση, όπως είναι οι Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής (εφεξής ΗΠΑ). Ή, ομοίως, στις συστάσεις οργανισμών παγκόσμιας εμβέλειας, όπως είναι η Διεθνής Οργάνωση Εργασίας (ευρύτερα γνωστή ως ILO⁷). Επιπρόσθετα, παρά το γεγονός ότι στο επίκεντρο της μελέτης τίθενται, κατά κύριο λόγο, οι ενέργειες των κυβερνήσεων, δηλαδή των εσωτερικών εκείνων δρώντων που, εκ των πραγμάτων, παίζουν συνήθως τον κομβικότερο ρόλο στη διαχείριση τέτοιου τύπου κρίσεων, η μελέτη περιλαμβάνει και στοιχεία που μας δίνουν μία γεύση από τη στάση φορέων με σημαντική επίδραση στην υιοθέτηση και τη χάραξη πολιτικών που αφορούν στην εργασία (όπως είναι οι κοινωνικοί εταίροι).

Πέραν της σκιαγράφησης των μέτρων πολιτικής που αξιοποιήθηκαν με στόχο την άμβλυνση των αρνητικών συνεπειών της κρίσης για τον κόσμο της εργασίας, όπως αυτή αντανακλάται, μεταξύ άλλων, στην προσπάθεια διερεύνησης και αποτύπωσης κοινών τάσεων, αλλά και διαφορών στις δράσεις που προκρίθηκαν, η συγγραφέας της μελέτης στρέφει, ωστόσο, την προσοχή της και στη συζήτηση για την επόμενη ημέρα της κρίσης. Πιο συγκεκριμένα, εστιάζει και στο να εντοπίσει τα βασικά μοτίβα που κυριαρχούν στον διάλογο που ξεκίνησε σε εθνικό και ευρωπαϊκό (αλλά και παγκόσμιο) επίπεδο, αναφορικά με το παρόν, αλλά και το μέλλον της εργασίας. Στο πλαίσιο αυτό, η μελέτη περιλαμβάνει και ερευνητικά ευρήματα που αποτυπώνουν το εύρος και το είδος των επιπτώσεων της κρίσης στο πεδίο της εργασίας, καθώς και αναφορές στις σχετικές τοποθετήσεις φορέων, οι οποίοι κατέχουν κεντρικό ρόλο στο εν λόγω πεδίο, όπως είναι οι εκπρόσωποι των κοινωνικών εταίρων.

Είναι προφανές πως το εγχείρημα βασίζεται, σε μεγάλο βαθμό, στην αποδοχή της άποψης ότι η εκτενής υιοθέτηση παρόμοιας λογικής μέτρων για τον έλεγχο των επιπτώσεων της κρίσης που πυροδότησε η πανδημία αποτελεί ενδεχομένως ένδειξη της παγίωσης, έστω και προσωρινά, μίας «τάσης». Το κατά πόσον οι εν λόγω πολιτικές συνιστούν, ωστόσο, προάγγελο μονιμότερων ή/και βαθύτερων αλλαγών στον κόσμο της εργασίας, μέσω π.χ. ενός δραστικού μετασχηματισμού των κυρίαρχων προ της κρίσης εργασιακών προτύπων, είναι ένα αρκετά

---

⁷ Από τα αρχικά των λέξεων International Labour Organization.

διαφορετικό αφήγημα, το οποίο θα ήταν παράτολμο να προσπαθήσει κανείς να αναπτύξει με βεβαιότητα.

Η παραδοχή αυτή δεν αποκλείει όμως την προσπάθεια για τη διατύπωση, στην παρούσα φάση, έστω ενός προβληματισμού σχετικά με τη δυνατότητα της πρόσφατης κρίσης να λειτουργήσει ως εφαλτήριο σημαντικών μεταβολών στην εργασία, οι οποίες θα αλλάξουν ριζικά το προ της κρίσης εργασιακό τοπίο (παγιοποιώντας π.χ. ορισμένες από τις τάσεις της κρίσης). Ενδεικτικά αναφέρεται το παράδειγμα της Γερμανίας, κράτους που δεν επλήγη στον βαθμό που επλήγησαν π.χ. η Ισπανία και η Ιταλία, οι οποίες κατέβαλαν εξαιρετικά βαρύ τίμημα σε ανθρώπινες ζωές· και όπου το Υπουργείο Εργασίας επεξεργάζεται νομοσχέδιο, το οποίο θα κατοχυρώνει το δικαίωμα εργαζομένων να δουλεύουν από την οικία τους (είτε σε μόνιμη βάση είτε για μία έως δύο ημέρες την εβδομάδα). Η αντίδραση, από την άλλη, φορέων, όπως είναι η «Ένωση Γερμανών Εργοδοτών» ('Bundesvereinigung der Deutschen Arbeitgeberverbände'), δείχνει ότι, παρά τις όποιες διαφαινόμενες τάσεις, ο δρόμος, ακόμη και σε περιπτώσεις που φαίνεται εκ πρώτης ότι μπορεί να είναι υπέρ των εργαζομένων (εάν δεν συνοδεύουν προφανώς από την απόπειρα συμπίεσης των αποδοχών τους) δεν είναι στρωμένος με ροδοπέταλα.

Επιπρόσθετα, το εγχείρημα της συγγραφώς βασίζεται και στην αναγνώριση της ύπαρξης σημαντικών ομοιοτήτων στις επιπτώσεις της κρίσης στον κόσμο της εργασίας σε διάφορα κράτη (όπως και στα μέτρα που υιοθετήθηκαν), και οι οποίες κατηύθυναν (ή τουλάχιστον επηρέασαν) και τη συζήτηση για την επόμενη ημέρα. Στα ευρήματα αυτά, όπως θα συζητηθεί στο κυρίως σώμα της μελέτης, περιλαμβάνεται π.χ. το ότι οι συνέπειες της κρίσης δεν βιώθηκαν ισότιμα από όλες τις ομάδες εργαζομένων. Χαρακτηριστική είναι η, θα μπορούσε να πει κανείς, «ταξική» διάσταση⁸ των συνεπειών αυτών, όπως αντανακλάται π.χ. στο ότι αυτοί που, κατά κύριο λόγο, βρέθηκαν να εργάζονται εξ αποστάσεως ήταν οι πλέον μορφωμένοι και οι, κατά βάση, υψηλότερα αμειβόμενοι. Αντιθέτως, εκείνοι που συνέχισαν να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους στον συνήθη χώρο της εργασίας τους διέθεταν αρκετά διαφορετικό προφίλ.

Δεδομένου του εξαιρετικά «επίκαιρου» χαρακτήρα του υπό εξέταση θέματος, και ιδίως της διαρκούς παραγωγής ερευνητικών δεδομένων η οποία αναμένεται να ενταθεί τους επόμενους μήνες, είναι προφανές πως η παρούσα μελέτη δεν αποσκοπεί σε μία «εξαντλητικής φύσεως» πραγμάτευση του θέματος. Στόχος είναι μία πρώτη, και όσο το δυνατόν περισσότερο περιεκτική, σκιαγράφηση ζητημάτων (συγκεκριμένα των μέτρων που ελήφθησαν στο πεδίο της

---

⁸ Βλ. σχετικά και Cook et al., 2020.

εργασίας και της συζήτησης για την επόμενη ημέρα), τα οποία το πιθανότερο είναι ότι θα απασχολήσουν τη γράφουσα, καθώς και την επιστημονική, αλλά και την πολιτική, κοινότητα, με μεγαλύτερη ακόμη ένταση στο προσεχές μέλλον.

Για τη συγγραφή της μελέτης, αξιοποιήθηκε εκτενής βιβλιογραφία (ελληνική και ξενόγλωσση), συμπεριλαμβανομένων κειμένων και αναλύσεων υπερεθνικών οργανισμών και φορέων με σημαντική τεχνογνωσία σε ζητήματα που άπτονται της εργασίας [π.χ. το Ευρωπαϊκό Ίδρυμα για τη Βελτίωση των Συνθηκών Διαβίωσης και Εργασίας (γνωστό ως Eurofound) και ο ILO]. Το κυρίως σώμα της διαιρείται σε δύο ενότητες, οι οποίες αντιστοιχούν στα δύο κεντρικά ζητήματα, τα οποία θέτει στο επίκεντρό της η μελέτη και στα οποία έγινε αναφορά προηγουμένως. Ακολουθούν τα συμπεράσματα της μελέτης.

B. Μέτρα Πολιτικής στο Πεδίο της Εργασίας Υπό τη Σκιά του Κορωνοϊού

Όπως αναφέρθηκε εν συντομία στην εισαγωγική ενότητα, η εξάπλωση του ιού και η αύξηση των κρουσμάτων και των απωλειών σε ανθρώπινες ζωές επέφεραν την ευρεία κινητοποίηση εθνικών και υπερεθνικών δρώντων, με στόχο τον έλεγχο και τον περιορισμό των υγειονομικών (και κατ' επέκταση και των οικονομικών) συνεπειών της πανδημίας. Στο πλαίσιο αυτό, μεγάλος αριθμός κρατών επιστράτευσε πρακτικές, οι οποίες βασίζονταν στην προσπάθεια δραστηρικής μείωσης της φυσικής επαφής μεταξύ των ατόμων/δυνητικών φορέων του ιού. Στις συνηθέστερες εν λόγω πρακτικές που υιοθετήθηκαν σε μεγάλο αριθμό κρατών περιλαμβάνονται το προσωρινό σφράγισμα/η αναγκαστική παύση της λειτουργίας των επιχειρήσεων και ο περιορισμός των κινήσεων των πολιτών (διεθνώς γνωστές αντίστοιχα με τους όρους 'lockdown' και 'quarantine').

Παράλληλα, υπό τη σκιά του ιού και με σκοπό την προστασία του κόσμου της εργασίας, συμπεριλαμβανομένων της συγκράτησης των απωλειών σε θέσεις απασχόλησης και της άμβλυνσης της πίεσης στα εισοδήματα επιχειρήσεων και εργαζομένων, ελήφθη σειρά μέτρων. Τα μέτρα αυτά εφαρμόστηκαν κατά τη διάρκεια της παύσης των εργασιών των επιχειρήσεων και της ισχύος της καραντίνας· αν και, όπως σχολιάζεται αργότερα στη μελέτη, παρόμοιας λογικής μέτρα εφαρμόστηκαν και κατά την περίοδο της μετάβασης στην «κανονικότητα» ή, με άλλα λόγια, κατά την περίοδο της εκκίνησης της άρσης (ή και κατά την ολική άρση) των ρυθμίσεων που αναφέρθηκαν προηγουμένως.

Οι δράσεις που προκρίθηκαν και που αποσκοπούσαν στην παροχή αρωγής στους εργαζομένους και τις επιχειρήσεις αποτελούσαν, κατά κανόνα, μέρος ενός ευρύτερου πακέτου

παρεμβάσεων για τη στήριξη της οικονομίας. Σε αδρές γραμμές, τόσο εντός όσο και εκτός των ορίων της ΕΕ, το πακέτο αυτό διέθετε παρόμοια χαρακτηριστικά. Έτσι, μεταξύ άλλων, περιλάμβανε μέτρα νομισματικής πολιτικής (π.χ. «χαλάρωση» της υφιστάμενης πολιτικής, μέσω προγράμματος αγοράς ομολόγων), σε συνδυασμό με δημοσιονομικά μέτρα, καθώς και ευθείες παρεμβάσεις στην αγορά [π.χ. στην επιβολή ανώτατης τιμής σε «κρίσιμα» προϊόντα και/ή κατάργηση του φόρου προστιθέμενης αξίας (ΦΠΑ) σε εισαγόμενα τρόφιμα και φάρμακα] (Βατικιώτης, 2020).

Ομοίως, οι δράσεις που εστίαζαν στα του κόσμου της εργασίας διέπονταν εν πολλοίς από τις ίδιες βασικές αρχές: πρώτον, την προσπάθεια ενίσχυσης της ρευστότητας, μέσω παρεμβάσεων στο κομμάτι των κρατικών δαπανών και της φορολογίας [π.χ. στήριξη των εργαζομένων με χρήμα (και, αν και σπανιότερα, σε είδος), καθώς και επιδοτήσεις με στόχο τη στήριξη της βιωσιμότητας των επιχειρήσεων]· δεύτερον, τον περιορισμό της έκθεσης των εργαζομένων στον ιό εντός του εργασιακού χώρου (όπως καταδεικνύει η επιβεβλημένη εξάπλωση της τηλεργασίας) (OECD, 2020d). Διάφορες κατηγοριοποιήσεις των εν λόγω δράσεων είναι, ωστόσο, δυνατές.

Η συνηθέστερη ενδεχομένως περίπτωση κατηγοριοποίησης αφορά στο εάν τα ληφθέντα μέτρα έθεταν στο επίκεντρό τους συγκεκριμένη ομάδα εργαζομένων ή κλάδο επιχειρήσεων ή εάν, με τρόπο οριζόντιο, αφορούσαν π.χ. στο σύνολο των εργαζομένων ή των επιχειρήσεων ενός κράτους⁹. Πρόκειται για διάκριση, η οποία, όπως θα συζητηθεί σε άλλο σημείο της μελέτης, συναρτάται και με τις διαφορές στις συνέπειες της κρίσης σε διαφορετικούς κλάδους της οικονομίας. Ενδεικτικά αναφέρεται πως στη Γερμανία υπήρξε ειδική μέριμνα για προέκταση (και υπό «προνομιακές» συνθήκες, όπως είναι ο χαμηλός φορολογικός συντελεστής και η εφάπαξ καταβολή ποσού για κοινωνική ασφάλιση) της διάρκειας της βραχυπρόθεσμης απασχόλησης, η οποία ήταν και προ της κρίσης που πυροδότησε η πανδημία διαδεδομένη στη χώρα αυτή, με στόχο την παροχή αρωγής στο εποχιακό προσωπικό (ειδικά στον αγροτικό τομέα) και στους αγρότες.

Στο ίδιο πνεύμα, στην Ισπανία ελήφθη π.χ. απόφαση για ειδική γραμμή χρηματοδότησης, με σκοπό τη στήριξη των επιχειρήσεων και των αυτοαπασχολούμενων στους τομείς του τουρισμού, των μεταφορών και της φιλοξενίας, οι οποίοι εβλήθησαν ιδιαίτερος από την κρίση.

---

⁹ Οι πληροφορίες σε αυτή και την επόμενη παράγραφο βασίζονται, κατά κύριο λόγο, σε στοιχεία από τον ιστότοπο του ILO, βλ. σχετικά <https://www.ilo.org/global/topics/coronavirus/country-responses/lang-en/index.htm>.

Επιπρόσθετα, δεν απουσιάζουν και περιπτώσεις όπου υιοθετήθηκε «ευνοϊκή» συμπεριφορά απέναντι σε επιχειρήσεις, οι οποίες δραστηριοποιούνταν σε κλάδους που βρέθηκαν στην πρώτη γραμμή της μάχης κατά της πανδημίας. Έτσι, στην Ιταλία π.χ. επιδοτήθηκαν επιχειρήσεις που παρήγαγαν ιατρικές συσκευές και ατομικό προστατευτικό εξοπλισμό.

Μία πρόσθετη κατηγοριοποίηση βασίζεται στο εάν τα ληφθέντα μέτρα προκαλούσαν ή όχι άμεση επιβάρυνση στον προϋπολογισμό. Στην πρώτη κατηγορία, εντάσσονται π.χ. μέτρα επιδότησης επιχειρήσεων από κρατικούς πόρους ή η ακύρωση της καταβολής ασφαλιστικών εισφορών). Ενώ στη δεύτερη περιλαμβάνεται π.χ. η χρονική μετάθεση των φορολογικών/ασφαλιστικών υποχρεώσεων των εργαζομένων και των εργοδοτών (π.χ. το προσωρινό «πάγωμα» της καταβολής φορολογικών και ασφαλιστικών οφειλών).

Ειδική αναφορά πρέπει να γίνει επίσης στη «χωρική» διάσταση των μέτρων. Έτσι, σε αντιδιαστολή προς παρεμβάσεις που αφορούσαν σε ολόκληρη την επικράτεια, σε αρκετές περιπτώσεις ελήφθησαν εξειδικευμένα μέτρα για συγκεκριμένες γεωγραφικές περιοχές (π.χ. περιφέρειες που επλήγησαν περισσότερο από τον ιό, συγκριτικά με άλλες). Πρόκειται για διάσταση, η οποία συχνά συναρτάται, ωστόσο, σε μεγάλο βαθμό, και με την ύπαρξη ενός ομοσπονδιακού συστήματος διακυβέρνησης. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του Βελγίου, όπου οι κυβερνήσεις της Βαλλωνίας, της Φλάνδρας και της περιοχής των Βρυξελλών έλαβαν η κάθε μια τα δικά της μέτρα· ακόμη και εάν τα μέτρα αυτά ήταν ουσιαστικά παρόμοιας λογικής)¹⁰.

Συνολικά, η εξέταση των μέτρων που αξιοποιήθηκαν με στόχο την έκτακτη στήριξη των εργαζομένων και των επιχειρήσεων αποκαλύπτει σημαντικές ομοιότητες. Έτσι, τις ομοιότητες αυτές καθιστούν π.χ. προφανείς οι κυβερνητικές αποφάσεις που ελήφθησαν σε μεγάλο αριθμό κρατών για τη θέσπιση των ακόλουθων μέτρων: της αποζημίωσης/αναπλήρωσης του μισθού εργαζομένων, λόγω της υποχρεωτικής μείωσης των ωρών εργασίας τους· της επιδότησης της προσωρινής ανεργίας εργαζομένων λόγω ανωτέρας βίας· της διεύρυνσης της μερικής και της εκ περιτροπής εργασίας και γενικότερα της ενίσχυσης της «ευελιξίας»· της ολικής ή μερικής απαλλαγής από την καταβολή ασφαλιστικών εισφορών, καθώς και της μειωμένης φορολόγησης για καθορισμένο χρονικό διάστημα· της καταβολής έκτακτου επιδόματος σε αυτοαπασχολούμενους· της άρσης των (κατά βάση) εισοδηματικών κριτηρίων για την πρόσβαση σε επιδοματικές παροχές (π.χ. επίδομα τέκνων) για καθορισμένο χρονικό διάστημα.

---

¹⁰ Βλ. σχετικά <https://www.bruegel.org/publications/datasets/covid-national-dataset/>.

Πολλά από τα μέτρα που έθεσαν στο επίκεντρό τους τον κόσμο της εργασίας, «ανακάλυψαν» μάλιστα και κατηγορίες εργαζομένων, οι οποίες συχνά βρίσκονταν έως τότε στα περιθώρια της προσοχής και του ενδιαφέροντος των κυβερνήσεων. Ενδεικτικά αναφέρεται η ειδική μέριμνα που ελήφθη σε ορισμένα κράτη για τους οικιακούς βοηθούς. Πρόκειται για κατηγορία εργαζομένων που δραστηριοποιείται συνήθως στην άτυπη οικονομία, υπέστη σημαντικές απώλειες και κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης του 2008· και που παραμένει, παρά τη σημαντική συμβολή της, σχετικά «αθέατη».

Ωστόσο, πολύ χαρακτηριστικότερη τέτοια περίπτωση αποτελεί ενδεχομένως η μεγάλη «κατηγορία» των αυτοαπασχολούμενων (στους οποίους συχνά περιλαμβάνονται μάλιστα και εργαζομένοι, οι οποίοι κατ' ουσίαν εργάζονται υπό καθεστώς εξαρτημένης εργασίας, αλλά «αναγκάζονται», τρόπον τινά, να εμφανίζονται ως ελεύθεροι επαγγελματίες¹¹). Στα μέτρα με ομάδα-στόχο τους αυτοαπασχολούμενους περιλαμβάνονται π.χ. μέτρα εισοδηματικής ενίσχυσης (εφάπαξ ή σε δόσεις καταβληθέντα, τα οποία, συχνά υπολογίζονταν βάσει του προηγούμενου εισοδήματος των ωφελουμένων, καταβάλλοντας δηλαδή στον αυτοαπασχολούμενο ποσό ισοδύναμο με ποσοστό του εν λόγω εισοδήματος)· ή η επέκταση, και σε αυτή την κατηγορία των εργαζομένων, του επιδόματος ανεργίας.

Θα πρέπει όμως παράλληλα να σημειωθεί και ότι, παρά την εκτίμηση πως, σε επίπεδο τουλάχιστον ΕΕ, οι αυτοαπασχολούμενοι επηρεάστηκαν από την κρίση περισσότερο από ό,τι η μεγάλη κατηγορία των μισθωτών, σε αρκετές χώρες αυτοί εμφανίζονται να έλαβαν λιγότερη στήριξη από το κράτος σε σχέση με τους τελευταίους. Στην Ολλανδία π.χ. η κρατική ενίσχυση ενός αυτοαπασχολούμενου με μηνιαίες αποδοχές ύψους 3.000 ευρώ, ανήλθε σε 1.200 ευρώ λιγότερα, συγκριτικά με έναν μισθωτό με τις ίδιες αποδοχές (Anderson, 2020).

Στη βεντάλια των μέτρων που ελήφθησαν για την προστασία του κόσμου της εργασίας υπάγονται και αυτά, τα οποία είχαν ως ομάδα-στόχο τους ανέργους. Σε αυτά περιλαμβάνονται π.χ. η καταβολή πρόσθετης ενίσχυσης σε διάφορες κατηγορίες ανέργων (π.χ. μακροχρόνια ανέργους) ή η «χαλάρωση» των κριτηρίων επιλεξιμότητας για πρόσβαση στα επιδόματα ανεργίας (με αποτέλεσμα την συμπερίληψη στους δικαιούχους ατόμων που προηγουμένως δεν θεωρούνταν επιλέξιμοι) (Rothwell and Van Drie, 2020).

---

¹¹ Βλ. τη σχετική συζήτηση για 'disguised employment'/'dependent self-employment', π.χ. στο https://www.ilo.org/global/topics/non-standard-employment/WCMS_534833/lang-en/index.htm.

Κράτη όπως η Γερμανία και η Ολλανδία προσέφεραν π.χ. πρόσβαση σε μερικό επίδομα ανεργίας σε εργαζομένους που υποχρεώθηκαν στην τήρηση μειωμένου ωραρίου απασχόλησης. Ενώ άλλα, όπως η Κίνα, η Γαλλία, η Πορτογαλία και η Ελβετία, προέβησαν σε μία σχετική «ελαστικοποίηση» των προϋποθέσεων για χορήγηση επιδόματος ανεργίας, ώστε να αποκτήσουν πρόσβαση σε αυτό και εργαζομένοι σε επιχειρήσεις που υποχρεώθηκαν σε προσωρινή παύση εργασιών¹².

Σε γενικές γραμμές, «παραδοσιακές» παροχές του κοινωνικού κράτους, όπως το επίδομα ανεργίας, χρησιμοποιήθηκαν συμπληρωματικά με πολιτικές, όπως είναι η έκτακτη ενίσχυση του εισοδήματος των εργαζομένων, στις οποίες έγινε σύντομη αναφορά προηγουμένως. Σε μεγάλο αριθμό κρατών, κοινό τόπο αποτελεί, επίσης, η εισοδηματική ενίσχυση οριζόντιου χαρακτήρα, για την οποία, θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς πως συνάδει με τη λογική που διέπει την ιδέα ενός «καθολικού βασικού εισοδήματος» θεσμό που έχει αρχίσει τα τελευταία χρόνια να βρίσκεται στο επίκεντρο του ακαδημαϊκού και του δημόσιου διαλόγου αναφορικά με νέες μορφές παροχών στο κοινωνικό κράτος. Ενδεικτικά αναφέρεται, στο πλαίσιο των πρόσφατων μέτρων στήριξης της οικονομίας των ΗΠΑ από τις επιπτώσεις της πανδημίας, η απόφαση για καταβολή 1.200 δολαρίων ανά άτομο τον μήνα (συν 500 δολάρια για κάθε παιδί) (Cochrane and Fandos, 2020). Έχει μάλιστα εκφραστεί η άποψη ότι, λόγω της ταχύτητας και της αποτελεσματικότητάς της, η στήριξη του εισοδήματος του συνόλου των πολιτών, με ένα ενιαίο ποσό, είναι ιδεώδης για καταστάσεις εκτάκτου ανάγκης, όπως αυτή της κρίσης που πυροδότησε η πανδημία¹³ (Ματσαγγάνης, 2020).

Δεδομένης και της σχέσης της μετάδοσης του ιού με τη φυσική επαφή μεταξύ των ατόμων, σημαντικό κομμάτι των ληφθέντων μέτρων αφορούσε, επίσης, σε ρυθμίσεις που άπτονταν των εργασιακών συνθηκών. Σε αυτά περιλαμβάνονταν π.χ. τα ακόλουθα: η επέκταση του καθεστώτος της τηλεργασίας (συχνά συνοδευόμενη από την παροχή οικονομικής στήριξης για την εφαρμογή της και από την υιοθέτηση απλούστερων διαδικασιών, όπως έγινε στην Ιταλία και την Ιαπωνία), καθώς και του κλιμακωτού ωραρίου εργασίας· η εκτενής χρήση αναρρωτικής άδειας (για ασθενείς εργαζομένους ή/και εργαζομένους που για διάφορους λόγους βρίσκονταν σε καραντίνα)· η παροχή οδηγιών για τη βελτίωση της υγιεινής και της ασφάλειας στους χώρους

---

¹² Βλ. σχετικά https://www.ilo.org/global/about-the-ilo/newsroom/news/WCMS_739678/lang--en/index.htm.

¹³ Βλ. σχετικά <https://www.dianeosis.org/2020/05/ena-vasiko-eisodima-gia-olous/>.

εργασίας [μέσω της αξιοποίησης διαφόρων μέσων (π.χ. εξειδικευμένων hotlines, όπως συνέβη στην Ιαπωνία)].

Μέτρα όπως τα παραπάνω πρέπει να τα δει κανείς σε συνδυασμό με εκείνα που αφορούσαν άμεσα στο πεδίο της υγιεινής και της ασφάλειας της εργασίας. Σε αυτά περιλαμβάνονταν π.χ. ο τακτικός αερισμός των χώρων εργασίας, η αποφυγή κατανάλωσης κάθε είδους τροφής εντός τους, αλλά και η διατήρηση της εξ αποστάσεως εργασίας και η διευκόλυνση της χρήσης ατομικών και όχι μαζικών μέσων μεταφοράς (Στοιμενίδης, 2020).

Πρόσθετες κατηγορίες μέτρων έθεταν στο επίκεντρό τους την παροχή υπηρεσιών για την καλύτερη ισορροπία της επαγγελματικής και της προσωπικής ζωής των εργαζομένων, όπως είναι υπηρεσίες παιδικής φροντίδας/φύλαξης για εργαζόμενους γονείς, σε πολλές από τις χώρες όπου αποφασίστηκε η παύση της λειτουργίας σχολείων και παιδικών σταθμών (π.χ. στην Ιταλία και τη Γερμανία). Αλλά και υπηρεσιών (μέσω π.χ. μίας εξειδικευμένης σελίδας στο διαδίκτυο στην Ιαπωνία) με στόχο την προστασία ατόμων που, λόγω της επαγγελματικής δραστηριότητάς τους βίωσαν κατά την περίοδο της πρόσφατης κρίσης υψηλό βαθμό παρενόχλησης ή/και αντιμετωπίστηκαν από τον περίγυρό τους με τρόπο που συνιστούσε αρνητική διάκριση. Ενδεικτικά αναφέρονται περιπτώσεις εργαζομένων στον τομέα της υγείας στην Ιαπωνία, οι οποίοι κατήγγειλαν πως, εξαιτίας του ότι βρέθηκαν στην πρώτη γραμμή της μάχης κατά της πανδημίας και εκτέθηκαν σημαντικά στον ιό, υπήρξαν θύματα παρενόχλησης (ILO, 2020a).

Μεγάλη ήταν και η δέσμη των ληφθέντων μέτρων με ομάδα-στόχο τις επιχειρήσεις. Στα πλέον συνήθη από τα εν λόγω μέτρα περιλαμβάνονται η παροχή έκπτωσης και/ή παράτασης στις επιχειρήσεις για εξόφληση των φορολογικών και ασφαλιστικών υποχρεώσεών τους προς το δημόσιο, καθώς και εγγυήσεων για δάνεια και ευνοϊκότερους όρους δανεισμού¹⁴. Έχει μάλιστα διατυπωθεί η εκτίμηση πως η χορήγηση απευθείας άμεσων ενισχύσεων σε επιχειρήσεις (όπως και στους εργαζομένους) ήταν αυτή, η οποία είχε τη μεγαλύτερη επίδραση στην αναστροφή του εξαιρετικά αρνητικού κλίματος. Εκτιμάται πως συνέβαλε στην τόνωση τόσο της ζήτησης όσο και της προσφοράς, ενώ παράλληλα λειτούργησε ανασχετικά και στη διεύρυνση φαινομένων φτωχοποίησης του πληθυσμού.

Θα πρέπει, επίσης, στο σημείο αυτό να υπογραμμιστεί πως ορισμένα από τα μέτρα που ελήφθησαν για την προστασία και τη στήριξη του κόσμου της εργασίας (π.χ. μέτρα στεγαστικής πολιτικής, όπως είναι η επιδότηση ή η προσωρινή μείωση ενοικίου) μοιάζουν, εν πρώτοις, να

---

¹⁴ Αυτή η παράγραφος βασίζεται στο Βατικιώτης, 2020.

υπερβαίνουν τα στενά, αλλά παράλληλα και ασαφή και μεταβαλλόμενα, όρια του πεδίου της εργασίας. Με αφορμή την παρατήρηση αυτή είναι αναγκαίο να καταστεί σαφές πως μέτρα όπως αυτά που αναφέρθηκαν παραπάνω οφείλει κανείς να αποτιμήσει εντός του ευρύτερου πλαισίου των πολιτικών που έθεταν ως στόχο τους τον περιορισμό των συνεπειών της κρίσης και τη στήριξη της οικονομίας.

Ιδιαίτερης προσοχής χρήζει, ωστόσο, και η στάση των κοινωνικών εταίρων, οι οποίοι αποτελούν κομβικής σημασίας κομμάτι του κόσμου της εργασίας και επέδειξαν σημαντική κινητοποίηση κατά τη διάρκεια της πρόσφατης κρίσης. Ενδεικτική της εν λόγω κινητοποίησης είναι η επισφράγιση των μέτρων που ελήφθησαν από τους κυβερνώντες και μέσω της υπογραφής εθνικών συλλογικών συμφωνιών (όπως συνέβη π.χ. στη Δανία)· ή η υπογραφή κοινών συμφωνιών από τους κοινωνικούς εταίρους, με στόχο τον καθορισμό ζητημάτων που άπτονταν της εργασίας των μελών τους (όπως συνέβη π.χ. στην Ιταλία, όπου οι εκπρόσωποι των εργαζομένων και των εργοδοτών υπέγραψαν ένα κοινό πρωτόκολλο 13 σημείων, το οποίο καθόριζε διαδικασίες και παρείχε οδηγίες αναφορικά με τον περιορισμό της εξάπλωσης του ιού και την προστασία των εργαζομένων στους χώρους εργασίας τους) (ETUC, 2020).

Σε γενικές γραμμές, ιδίως σε χώρες με μακρόχρονη παράδοση στη θεσμική ανάμειξη των κοινωνικών εταίρων στη διαμόρφωση, αλλά και την υλοποίηση δημόσιας πολιτικής, όπως είναι η Αυστρία ή το Ηνωμένο Βασίλειο, οι φορείς εκπροσώπησης των εργαζομένων και των επιχειρήσεων ήρθαν σε διαπραγματεύσεις με την κυβέρνηση, καταλήγοντας συχνά σε συμφωνίες, αναφορικά με τα μέτρα στήριξης του εισοδήματος και προστασίας των θέσεων απασχόλησης των μελών τους. Προϊόν τέτοιας συμφωνίας ήταν π.χ. στην Αυστρία η πρόβλεψη ότι, για εργασία με μειωμένο ωράριο, οι εργαζόμενοι με χαμηλό, μεσαίο και υψηλό μισθό θα λάμβαναν αντίστοιχα το 90%, το 85% και το 80% του καθαρού μισθού τους (Μέξη, 2020).

Σημαντικός ήταν, ωστόσο, ο ρόλος που έπαιξαν οι κοινωνικοί εταίροι και στην πληροφόρηση των μελών τους, αλλά και της ευρύτερης κοινής γνώμης, για τα ληφθέντα μέτρα και τις συνέπειές τους. Συνήθης ήταν, επίσης, η τοποθέτησή τους επί των μέτρων, καθώς και η διατύπωση ιδίων προτάσεων. Παραδείγματα αποτελούν, στην περίπτωση της χώρας μας στην οποία γίνεται εκτενής αναφορά παρακάτω, η συγκρότηση ομάδων πληροφόρησης/υποστήριξης εργαζομένων και η εκπόνηση μελετών επί των επιπτώσεων της κρίσης στον κόσμο της εργασίας [βλ. π.χ. αντίστοιχα την ANTI-COVID19 Ομάδα Πληροφόρησης και Υποστήριξης

Εργαζομένων της Γενικής Συνομοσπονδίας Εργατών Ελλάδας (ΓΣΕΕ)¹⁵ και την έρευνα του Ινστιτούτου Μικρών Επιχειρήσεων της Γενικής Συνομοσπονδίας Επαγγελματιών Βιοτεχνών Εμπόρων Ελλάδας (ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ) για τις επιπτώσεις της υγειονομικής κρίσης στις μικρές και πολύ μικρές επιχειρήσεις]¹⁶. Ή και παρεμβάσεις, όπως αυτή της ΓΣΕΕ στο Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικών Υποθέσεων σχετικά με την παράταση της ισχύος των συλλογικών ρυθμίσεων, των οποίων η συμβατική διάρκεια ή η νομοθετική παράταση ισχύος των όρων τους είχε λήξει ή θα έληγε εντός της περιόδου εφαρμογής των έκτακτων μέτρων¹⁷.

Ανάλογες δράσεις ανελήφθησαν σε διάφορα κράτη, όπως π.χ. στη γειτονική Ιταλία, όπου η Confindustria (δηλαδή η Γενική Συνομοσπονδία των Ιταλών Βιομηχάνων) διεξήγε έρευνα μεταξύ των μελών της αναφορικά με τις επιπτώσεις της κρίσης. Ομοίως, κινητοποίηση καταγράφεται και από φορείς που δραστηριοποιούνταν στον τρίτο τομέα της οικονομίας, όπως είναι π.χ. φορείς εκπροσώπησης συνεταιριστικών επιχειρήσεων, οι οποίοι ανέλαβαν πρωτοβουλίες για την επέκταση της τηλεργασίας, την ενίσχυση της υγιεινής στους χώρους εργασίας ή ακόμη και τη δημιουργία νέων θέσεων απασχόλησης για την κάλυψη της αυξημένης ζήτησης σε καταστήματα τροφίμων κατά τη διάρκεια της κρίσης. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του 'The Co-op Group' στο Ηνωμένο Βασίλειο¹⁸.

Αφήνοντας, ωστόσο, κατά μέρος τη διαπίστωση σημαντικών ομοιοτήτων στα μέτρα που ελήφθησαν από τις εθνικές κυβερνήσεις ή/και τις αναφορές στη στάση των κοινωνικών εταίρων, η προσπάθεια συγκριτικής αποτίμησης των εν λόγω μέτρων αποκαλύπτει και σαφείς διαφορές. Έτσι, αλλού (π.χ. στις ΗΠΑ) το σύστημα ασφάλισης κατά της ανεργίας ενισχύθηκε, ώστε να αποτελέσει κύριο μέσο αντίστασης¹⁹ στις ευρείας έκτασης επιπτώσεις της κρίσης στον κόσμο της εργασίας. Ενώ σε άλλα κράτη (π.χ. στη Γερμανία, τη Γαλλία, κ.ά.) δόθηκε μεγαλύτερη προτεραιότητα σε μέτρα, τα οποία έθεταν στο επίκεντρό τους τη στήριξη των επιχειρήσεων²⁰.

¹⁵ Βλ. σχετικά https://gsee.gr/?page_id=36762. Ομοίως, πλατφόρμα της ΓΣΕΕ, υπό τον τίτλο ANTI-COVID-19, εστίαζε, μεταξύ άλλων, στη συγκέντρωση και την παρουσίαση στοιχείων για τα ερωτήματα και τις καταγγελίες των εργαζομένων σε όλη την επικράτεια.

¹⁶ Βλ. σχετικά <https://www.gseevee.gr/deltiatupou/1112-c19res1542020>.

¹⁷ Βλ. σχετικά <https://gsee.gr/?p=36873>.

¹⁸ Βλ. σχετικά https://www.ilo.org/global/topics/cooperatives/news/WCMS_740254/lang--en/index.htm, καθώς και <https://www.thenews.coop/146681/sector/retail/covid-19-updates-27-march/>.

¹⁹ Σημειωτέον μάλιστα ότι, όπως υπογραμμίζουν οι Rothwell and Van Drie (2020), μεγάλος αριθμός αυτών που απελύθησαν ή είδαν, εν μέσω της κρίσης, τις ώρες εργασίας τους να μειώνονται στις ΗΠΑ δεν έκαναν αίτηση για επίδομα ανεργίας.

²⁰ Αυτή και η επόμενη παράγραφος βασίζονται, κατά κύριο λόγο, στο Rothwell and Van Drie, 2020.

Η διαφοροποίηση αυτή αντανακλάται π.χ. στο ότι, ήδη τον Μάρτιο 2020, δηλαδή στο αρχικό στάδιο της κρίσης που πυροδότησε η πανδημία, ποσοστό του πληθυσμού που ανέρχεται στο 14,8% του εργατικού δυναμικού στις ΗΠΑ είχε υποβάλει αίτηση για επίδομα ανεργίας. Αντιθέτως, στη Γερμανία, τον ίδιο μήνα, το αντίστοιχο ποσοστό εμφάνισε μείωση (-0,1%). Παράλληλα, το 20,7% του εργατικού δυναμικού επωφελήθηκε από διάφορες, αν και σε μεγάλο βαθμό βραχυπρόθεσμης εμβέλειας, ενισχύσεις, οι οποίες διοχετεύθηκαν από την κυβέρνηση στους εργοδότες.

Επιπρόσθετα, έχει διατυπωθεί η εκτίμηση ότι, σε γενικές γραμμές, τα μέτρα που ελήφθησαν στις ΗΠΑ και την Ευρώπη διακρίνονταν από διαφορετική φιλοσοφία. Οι ΗΠΑ έδωσαν έμφαση στις ενέσεις ρευστότητας (των εργαζομένων και των νοικοκυριών, αλλά και των επιχειρήσεων και της αγοράς), ενώ τα ευρωπαϊκά κράτη στην παροχή πιστώσεων και δανείων²¹. Ακόμη όμως και στην περίπτωση των ευρωπαϊκών κρατών, η εξέταση των στοιχείων για τις καθαρές οικονομικές ενισχύσεις, που χορηγήθηκαν από το κράτος προς αντιμετώπιση των επιπτώσεων της πανδημίας, καθιστά προφανή την ύπαρξη μεγάλων αποκλίσεων: από 0,40% του Ακαθαρίστου Εγχωρίου Προϊόντος (ΑΕΠ) στην Ουγγαρία έως 6,9% στη Γερμανία (βάσει στοιχείων από τον Απρίλιο του 2020).

Έχει επίσης διατυπωθεί η άποψη ότι, πέραν των ορίων της γηραιάς ηπείρου, τα ληφθέντα μέτρα ήταν περισσότερο «ευρηματικά». Στα σχετικά παραδείγματα περιλαμβάνεται η πληρωμή λογαριασμών ηλεκτρικού και ύδρευσης για νοικοκυριά και επιχειρήσεις (στο Μπαχρέιν) ή η διανομή τροφίμων σε ομάδες του πληθυσμού που θεωρούνταν ευάλωτες (σε αστέγους στην Τυνησία και σε πόρνες στο Μπαγκλαντές). Ή, στην περίπτωση μέτρων που αφορούσαν αποκλειστικά στις επιχειρήσεις, η επιτάχυνση της εξόφλησης των προμηθευτών του δημοσίου (στη Χιλή).

Διαφοροποίηση παρατηρείται, ωστόσο, και στις πολιτικές που υιοθετήθηκαν από κράτη, τα οποία είθισται να θεωρείται πως, λόγω της πολιτισμικής, αλλά και της κοινωνικο-οικονομικής συγγενείας τους, ανήκουν στην ίδια «οικογένεια»²². Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση των σκανδιναβικών χωρών, όπου όμως η εξέταση της συνολικής τους στάσης απέναντι στην πανδημία τοποθετεί τη Σουηδία και την Ισλανδία στο ένα άκρο και τη Δανία με τη Νορβηγία στο άλλο, καθώς οι πρώτες δύο έλαβαν πολύ «χαλαρότερα» περιοριστικά μέτρα

²¹ Αυτή και η επόμενη παράγραφος βασίζονται στο Βατικιώτης, 2020.

²² Αυτή και η επόμενη παράγραφος βασίζονται στο Rothwell and Van Drie, 2020.

συγκριτικά με τις άλλες δύο. Σημαντικές διαφορές στα μέτρα που ελήφθησαν υφίστανται όμως ακόμη και όπου υιοθετήθηκε μία σχετικά «αυστηρότερη» στάση.

Έτσι, ενώ η Δανία εισήγαγε νέα προγράμματα για τη στήριξη εργαζομένων και επιχειρήσεων, στη λογική αυτών που εφαρμόστηκαν σε μεγάλο αριθμό κρατών με κεντρικό στόχο την ενίσχυση της ρευστότητας, η Νορβηγία αξιοποίησε «παραδοσιακού» τύπου παροχές του κοινωνικού κράτους. Ομοίως προς τις ΗΠΑ προχώρησε μάλιστα στη διεύρυνση των κριτηρίων επιλεξιμότητας για την πρόσβαση σε επιδόματα ανεργίας, ώστε να επιτρέψει σε μεγαλύτερο αριθμό ατόμων να ωφεληθεί από τις σχετικές παροχές.

Την ύπαρξη σημαντικών διαφοροποιήσεων στις δράσεις που ανελήφθησαν από τους κυβερνώντες σε διάφορα κράτη καταδεικνύει και η προσπάθεια «ποσοτικοποίησης» του συνόλου των δημοσιονομικών μέτρων που υιοθετήθηκαν, με στόχο, κατά κύριο λόγο, την τόνωση της ζήτησης²³. Ενδεικτικά αναφέρεται πως μέτρα όπως η χρονική μετάθεση της τακτοποίησης π.χ. των φορολογικών και ασφαλιστικών υποχρεώσεων εργαζομένων και επιχειρήσεων, και τα οποία δεν επιβάρυναν συνεπώς τον κρατικό προϋπολογισμό, ισοδυναμούσαν με ποσοστό από 13,2% του ΑΕΠ²⁴ στη Ιταλία έως μόνον 0,9% στην Ισπανία.

Σε παρόμοια συμπεράσματα, δηλαδή στη διαπίστωση της ύπαρξης διαφορών όσον αφορά στην «αυστηρότητα», τον τύπο, τη διάρκεια και την ακριβή χρονική συγκυρία των μέτρων που υιοθετήθηκαν από τους κυβερνώντες σε διάφορα κράτη καταλήγει και ερευνητική προσπάθεια υπό την αιγίδα του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης (και πιο συγκεκριμένα του Blavatnik School of Government). Τα ευρήματα τα οποία τεκμηριώνουν την εν λόγω άποψη αξιοποιούν στοιχεία που συγκεντρώθηκαν σε βάση δεδομένων και τα οποία θεωρείται ότι αποτυπώνουν τη συνολικότερη «κυβερνητική στάση», σε διάφορα κράτη, απέναντι στην πανδημία²⁵. Βασίζονται, επίσης, στη δημιουργία ενός σύνθετου δείκτη, ο οποίος αντιστοιχεί σε παρεμβάσεις διαφόρων ειδών²⁶ (από την παύση της λειτουργίας των σχολείων και των επιχειρήσεων έως μέτρα οικονομικής στήριξης των νοικοκυριών και την έκτακτη ενίσχυση της χρηματοδότησης του υγειονομικού συστήματος).

---

²³ Βλ. σχετικά <https://www.bruegel.org/publications/datasets/covid-national-dataset/>. Η βάση δεδομένων επικαιροποιείται διαρκώς. Τα στοιχεία που περιλαμβάνονται στην παρούσα μελέτη αφορούν στις 27 Απριλίου 2020 στην περίπτωση της Ιταλίας και στις 25 Μαΐου 2020 στην περίπτωση της Ισπανίας.

²⁴ Λαμβάνοντας υπόψη το ΑΕΠ του 2019.

²⁵ Αυτή και η επόμενη παράγραφος βασίζονται στο Hale et al., 2020a.

²⁶ Βάσει πληροφοριών για 18 άλλους δείκτες.

Σημειωτέον πως η ίδια έρευνα αποκαλύπτει, ωστόσο, ότι, σε μεγάλο βαθμό, όσο περνούσε ο καιρός και η κρίση βάθαινε, αυξανόταν και ο βαθμός ομοιογένειας των ληφθέντων μέτρων στα διάφορα κράτη. Επιπρόσθετα, αυτά εντάσσονταν, ολοένα και περισσότερο, σε ένα «περιεκτικό» πακέτο πολιτικών.

Μέτρα ελήφθησαν και στη χώρα μας, και μάλιστα, κατά (σχεδόν) γενική ομολογία, αρκετά έγκαιρα, με αποτέλεσμα, όπως έχει ήδη αναφερθεί, η Ελλάδα να θεωρείται ως ένα από τα καλύτερα παραδείγματα λελογισμένης και πειθαρχημένης αντιμετώπισης της κρίσης που πυροδότησε η πανδημία. Για την ενεργοποίηση των, στον μεγαλύτερο τουλάχιστον βαθμό τους, πρωτοφανών για τα δεδομένα της ταλαιπωρημένης από την πρόσφατη οικονομική κρίση ελληνικής οικονομίας μέτρων εκδόθηκε σειρά πράξεων νομοθετικού περιεχομένου²⁷, καθώς και πολυάριθμες υπουργικές ή κοινές υπουργικές αποφάσεις και σχετικές εγκύκλιοι.

Τα μέτρα βασίζονταν στην ίδια λογική, η οποία διέπει τις πρακτικές που υιοθετήθηκαν στα περισσότερα κράτη. Μεταξύ άλλων, έθεταν στο επίκεντρό τους την οικονομική στήριξη των επιχειρήσεων και των εργαζομένων, την οργάνωση του χρόνου και του τόπου εργασίας τους, καθώς και την προστασία της υγιεινής και της ασφάλειας στους χώρους εργασίας (βλ. π.χ. Σαλούρου, 2020).

Από τα μέτρα που ελήφθησαν και στόχευαν στην προστασία του εισοδήματος των εργαζομένων ενδεικτικά αναφέρονται η μείωση του ενοικίου κύριας κατοικίας, οι ρυθμίσεις δανειακών υποχρεώσεων και η αναστολή είσπραξης βεβαιωμένων οφειλών για εργαζομένους σε πληττόμενες επιχειρήσεις, καθώς και σε επιχειρήσεις των οποίων ανεστάλη η λειτουργία κατόπιν εντολής δημόσιας αρχής. Σε εργαζομένους, όπως εκείνοι οι οποίοι βρέθηκαν σε καθεστώς προσωρινής αναστολής της σύμβασης εργασίας τους, καταβλήθηκε, επίσης, αποζημίωση ειδικού σκοπού.

Ειδική μέριμνα υπήρξε για τους ελεύθερους επαγγελματίες (μέσω π.χ. της έκπτωσης στην καταβολή ασφαλιστικών εισφορών και της παράτασης στην αποπληρωμή τους· ή της αναστολής της διαδικασίας λήψης αναγκαστικών μέτρων για την είσπραξη ασφαλιστικών εισφορών από φορείς κοινωνικής ασφάλισης). Ομοίως, σειρά μέτρων με ομάδα-στόχο τους ανέργους. Σε αυτά περιλαμβάνονται η παράταση της τακτικής επιδότησης ανεργίας, του επιδόματος μακροχρόνια ανέργων και του βοηθήματος ανεργίας σε αυτοαπασχολούμενους,

---

²⁷ Βλ. π.χ. Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, Τεύχος Α', Αρ. Φύλλου 55, 11 Μαρτίου 2020· Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, Τεύχος Α', Αρ. Φύλλου 64, 14 Μαρτίου 2020· Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, Τεύχος Α', Αρ. Φύλλου 84, 13 Απριλίου 2020.

καθώς και η εφάπαξ οικονομική ενίσχυση σε μη επιδοτούμενους μακροχρόνια ανέργους και η έκτακτη εφαρμογή της τηλεκατάρτισης στα προγράμματα ανέργων.

Παράλληλα, ελήφθησαν μέτρα για την επέκταση της μερικής και της εκ περιτροπής απασχόλησης, τα οποία μπορούσαν μάλιστα να επιβληθούν μονομερώς, χωρίς τη συναίνεση των εργαζομένων. Έτσι, στο πλαίσιο της δυνατότητας επέκτασης των ανωτέρω μορφών απασχόλησης [και για καθορισμένο χρονικό διάστημα (έξι μηνών)], ο εργοδότης είχε τη δυνατότητα να ορίζει προσωπικό ασφαλούς λειτουργίας της επιχείρησης, με την απασχόληση των εργαζομένων να πρέπει να διαρκεί κατ' ελάχιστο δύο εβδομάδες μηνιαίως (συνεχόμενα ή διακεκομμένα). Στον εν λόγω τρόπο οργάνωσης της εργασίας εντάσσονταν τουλάχιστον το 50% των εργαζομένων της επιχείρησης, ενώ ο εργοδότης είχε την υποχρέωση διατήρησης του ίδιου αριθμού εργαζομένων που απασχολούσε και κατά την έναρξη της υιοθέτησης της πρακτικής αυτής. Αναγνωρίστηκε, επίσης, στους εργοδότες και το δικαίωμα μονομερούς επιβολής συστήματος τηλεργασίας, καθιστώντας, ωστόσο, σαφή την υποχρέωση αυτών να τηρούν τους όρους των ατομικών συμβάσεων εργασίας των εργαζομένων που απασχολούνταν με σύστημα τηλεργασίας, καθώς και των αναγκαστικού δικαίου διατάξεων που αφορούν στο ωράριο εργασίας (π.χ. ελάχιστη περίοδος ημερήσιας ανάπαυσης έντεκα ωρών)²⁸.

Η επέκταση της μερικής και της εκ περιτροπής απασχόλησης, από κοινού με την πρόβλεψη για τη δυνατότητα μεταφοράς προσωπικού από τη μία θυγατρική μίας επιχείρησης στην άλλη (και το «άνοιγμα» της σχετικής συζήτησης για τον «δανεισμό» εργαζομένων που σχολιάζεται στην επόμενη ενότητα της μελέτης), καθώς και τον τρόπο που αρχικά επελέγη για την ενίσχυση των επιστημόνων, αντιμετώπισε και τις περισσότερες αντιδράσεις. Ο λόγος ήταν η έντονη ανησυχία πως η υπαγωγή εργαζομένων στις σχετικές διατάξεις ήταν πιθανό να επιφέρει τη δυσμενή μεταβολή της θέσης τους.

Στο πεδίο της υγιεινής και της ασφάλειας των εργαζομένων, τα ληφθέντα μέτρα²⁹ βρίσκονταν και αυτά στο πνεύμα των αντίστοιχων παρεμβάσεων σε άλλα κράτη. Ενδεικτικά αναφέρεται η, μετά από οδηγίες του Εθνικού Οργανισμού Δημόσιας Υγείας (ΕΟΔΥ), παραμονή των εργαζομένων κατ' οίκον, καθώς και η απομάκρυνση από τον χώρο εργασίας εργαζομένων

²⁸ Επίσης, εξακολουθούσε να ισχύει η ευθύνη του εργοδότη για την επέλευση εργατικού ατυχήματος. Οι πληροφορίες σε αυτή την παράγραφο βασίζονται, σε μεγάλο βαθμό, σε Εγκύκλιο του Υπουργείου Εργασίας και Κοινωνικών Υποθέσεων, με ημερομηνία 12 Μαρτίου 2020 και Αρ. Πρωτ. οικ. 12339/404.

²⁹ Κατευθυντήριες οδηγίες εκδόθηκαν, μεταξύ άλλων, από το Ελληνικό Ινστιτούτο Υγιεινής και Ασφάλειας της Εργασίας (ΕΛΙΝΥΑΕ), φορέα των κοινωνικών εταίρων στη χώρα μας, με αντικείμενο την υγεία και την ασφάλεια στην εργασία.

που ανήκαν σε ευπαθείς ομάδες του πληθυσμού. Πρόσθετα μέτρα, όπως αυτά που εστίαζαν π.χ. στην προσπάθεια εναρμόνισης της επαγγελματικής και της προσωπικής ζωής των εργαζομένων εν μέσω της κρίσης περιλάμβαναν π.χ. τη λεγόμενη «άδεια ειδικού σκοπού» [προς διευκόλυνση των εργαζομένων γονέων του ιδιωτικού τομέα για τη φροντίδα των παιδιών τους, κατά το διάστημα της αναγκαστικής παύσης της λειτουργίας μονάδων/δομών παροχής φροντίδας ή εκπαίδευσης (όπως βρεφονηπιακοί σταθμοί και σχολικές μονάδες υποχρεωτικής εκπαίδευσης)].

Όπως ήδη αναφέρθηκε προηγούμεως, αλλά και στην εισαγωγική ενότητα της μελέτης, όμοια προς ό,τι συνέβη και στα άλλα κράτη³⁰, τα ληφθέντα μέτρα έγιναν δεκτά, κάποιες φορές με ανακούφιση και άλλες συνοδεία σημαντικών αντιδράσεων. Φορείς εκπροσώπησης εργαζομένων, όπως η ΓΣΕΕ, κατήγγειλαν π.χ. την εμφάνιση εργοδοτικών αυθαιρεσιών.

Στο ίδιο πνεύμα, ερευνητικά κείμενα, όπως ένα από αυτά που παρήχθησαν υπό τη σκέπη του κατεξοχόν φορέα εκπροσώπησης των μικρομεσαίων επιχειρήσεων στη χώρα μας, της ΓΣΕΒΕΕ, χαρακτήριζαν τα μέτρα που ελήφθησαν, τόσο στην Ελλάδα όσο και παγκοσμίως, ως «πολύ λίγα και πολύ...τοξικά». Ενδεικτικά αναφέρεται η κριτική που ασκήθηκε στη χορήγηση νέων δανείων για τις επιχειρήσεις, η οποία συνοδεύτηκε από το επιχείρημα ότι η πλημμυρίδα των δανείων της οικονομικής κρίσης του 2008 οδήγησε στην υπερχρέωση και αύξησε την αστάθεια του συστήματος (Βατικιώτης, 2020).

Πέραν των παρεμβάσεων των κυβερνήσεων ή των κοινωνικών εταίρων σε εθνικό επίπεδο, κινητοποίηση υπήρξε, όπως καταδεικνύουν π.χ. οι δράσεις και οι συστάσεις τους, και από την πλευρά υπερεθνικών οργανισμών. Έτσι, σε ευρωπαϊκό επίπεδο, ενδεικτικά αναφέρεται η ενεργοποίηση μηχανισμού για την συντονισμένη απάντηση των κρατών-μελών στην κρίση που πυροδότησε η πανδημία, καθώς και επιτροπής για τον ίδιο σκοπό, με τη συμμετοχή επιτρόπων της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, αρμοδίων για πεδία πολιτικής τα οποία εβλήθησαν ιδιαίτερος από την κρίση (π.χ. εσωτερική αγορά, υγεία, κινητικότητα).

Επιπρόσθετα, στο Eurogroup³¹ της 9ης Απριλίου 2020 επετεύχθη συμφωνία για την ενεργοποίηση πακέτου κονδυλίων, ύψους 540 δισ. ευρώ³². Το πακέτο περιλαμβάνει, μεταξύ άλλων, εγγυήσεις δανείων ύψους 200 δισ. ευρώ, οι οποίες θα χορηγηθούν από εμπορικές

³⁰ Βλ. π.χ. <https://www.rainews.it/dl/rainews/articoli/reazioni-coronavirus-politici-f7664660-c38c-48d0-a019-0bf2745265d5.html> για την περίπτωση της Ιταλίας.

³¹ Το άτυπο όργανο στους κόλπους του οποίου οι υπουργοί των κρατών μελών της ευρωζώνης συζητούν θέματα που αφορούν στις κοινές τους ευθύνες σε σχέση με το ευρώ. Βλ. σχετικά <https://www.consilium.europa.eu/el/council-eu/eurogroup/>.

³² Βλ. σχετικά https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/qanda_20_572.

τράπεζες σε μικρομεσαίες επιχειρήσεις [μέσω της Ευρωπαϊκής Τράπεζας Επενδύσεων (ΕΤΕπ)], καθώς και το χρηματοδοτικό εργαλείο 'SURE' (από τα αρχικά των λέξεων 'Support to Mitigate Unemployment Risks in an Emergency'), ύψους 100 δις. ευρώ. Το SURE θα χρησιμοποιηθεί για τη χρηματοδότηση 'short-time work schemes'³³ (σχήματα μειωμένου χρόνου εργασίας) ή παρόμοιας λογικής προγραμμάτων, στο πρότυπο του μοντέλου απασχόλησης, γνωστού ως 'Kurzarbeit'³⁴, το οποίο έχει, στη Γερμανία, υιοθετηθεί από μεγάλο αριθμό επιχειρήσεων³⁵ (με τον όρο να είναι μάλιστα τελευταία αναγνωρίσιμος από πολλούς, και μη γερμανοτραφείς, πολύ πέραν των γερμανικών συνόρων). Τέτοιες πρωτοβουλίες των ευρωπαϊκών θεσμών πρέπει να δει κανείς σε συνδυασμό με ενέργειες, όπως η ενεργοποίηση της λεγόμενης «ρήτρας γενικής διαφυγής» από το Συμβούλιο των Υπουργών Οικονομικών της ΕΕ, η οποία παρείχε στα κράτη-μέλη το δημοσιονομικό περιθώριο για τη λήψη μέτρων, αποκλίνοντας από τον μεσοπρόθεσμο δημοσιονομικό στόχο του Συμφώνου Σταθερότητας και Ανάπτυξης.

Σημειωτέον πως και στο πεδίο της υγιεινής και της ασφάλειας της εργασίας, οι σχετικές οδηγίες που εκδόθηκαν από τις αρμόδιες δημόσιες αρχές (αλλά και τους κοινωνικούς εταίρους) βρίσκονταν σε συμφωνία με τις οδηγίες για την προστασία από τον κορωνοϊό στους χώρους εργασίας από υπερεθνικούς οργανισμούς, όπως είναι ο Ευρωπαϊκός Οργανισμός για την Υγεία και Ασφάλεια στην Εργασία (γνωστός ως EU-OSHA, από τα αρχικά των λέξεων 'European Agency for Safety and Health at Work'). Κοινές δηλώσεις/συστάσεις/προτάσεις εξέδωσαν, επίσης, και εκπρόσωποι των κοινωνικών εταίρων σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν φορείς εκπροσώπησης εργοδοτών και/ή εργαζομένων που δραστηριοποιούνταν σε φορείς της οικονομίας, όπως η ψυχαγωγία και οι θαλάσσιες μεταφορές (αλλά και διατομεακοί τέτοιοι φορείς)³⁶.

Με αργότερους ή γρηγορότερους ρυθμούς, κινητοποίηση υπήρξε κατ' ουσίαν από το σύνολο των οργανισμών διεθνούς εμβέλειας που δραστηριοποιούνταν, με περισσότερο άμεσο ή έμμεσο τρόπο, στα της εργασίας. Έτσι, πέραν από την προφανή, έντονη δράση που ανέπτυξαν, εν μέσω της κρίσης, οργανισμοί με κατεξοχήν κομβικό ρόλο στο πεδίο της εργασίας, όπως ο

³³ Βλ. σχετικά και <https://www.eurofound.europa.eu/observatories/eurwork/industrial-relations-dictionary/short-time-work>.

³⁴ Βλ. σχετικά <https://www.arbeitsagentur.de/finanzielle-hilfen/kurzarbeitergeld-arbeitnehmer>.

³⁵ Τη χρηματοδότηση αυτή, καθώς και το εν λόγω μοντέλο, στο πλαίσιο του οποίου προβλέπεται η κρατική επιδότηση των μισθών των εργαζομένων που θα εργαστούν με μειωμένο ωράριο σε διάφορες επιχειρήσεις, θα χρησιμοποιήσει και η χώρα μας. Βλ. π.χ. σχετικά Παπαδιόχος, 2020β.

³⁶ Βλ. σχετικά <https://www.eurofound.europa.eu/publications/article/2020/eu-level-latest-developments-in-working-life-in-light-of-the-covid-19-pandemic-q1-2020>.

ILO, οργανισμοί όπως η Παγκόσμια Τράπεζα και το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο (ΔΝΤ) προέβησαν σε ανακοινώσεις προγραμμάτων και άλλες ενέργειες.

Μέσω του IFC (International Finance Corporation), μέλους του ομίλου της Παγκόσμιας Τράπεζας, η τελευταία ανακοίνωσε π.χ. πακέτο μέτρων, το οποίο εν μέρει θα βασιζόταν σε «στοχευμένες» δανειοδοτήσεις επιχειρήσεων, ενεργών στους τομείς της μεταποίησης, των υποδομών, της αγροτικής παραγωγής και των υπηρεσιών, και οι οποίες επλήγησαν από την πρόσφατη κρίση³⁷. Στο ίδιο πνεύμα, το ΔΝΤ έδωσε π.χ. βήμα σε εκπροσώπους του, καθώς και σε μέλη της ευρύτερης επιστημονικής κοινότητας, για τη διατύπωση συστάσεων.

Αυτές αφορούσαν στις βασικές αρχές που θα έπρεπε να διέπουν τις πολιτικές που υιοθετήθηκαν (π.χ. αναγκαιότητα συμφωνίας με τις μεσοπρόθεσμες αναπτυξιακές ανάγκες μιας χώρας και τις υφιστάμενες υποδομές) όσο και στο περιεχόμενο συγκεκριμένων μέτρων (π.χ. την ανάγκη περαιτέρω επέκτασης των ενεργητικών πολιτικών απασχόλησης). Ανάμεσα στις απόψεις που εκφράστηκαν είναι π.χ. αυτή για αύξηση των δαπανών προς στήριξη των νοικοκυριών και επιχειρήσεων, ως εργαλείου τόνωσης της συνολικής ζήτησης (μέσω π.χ. της λήψης μέτρων, τα οποία θα ενίσχυαν τη ρευστότητα των επιχειρήσεων και των ευάλωτων ομάδων του πληθυσμού, συμπεριλαμβανομένων των ανέργων) (Shang, Evans and An, 2020). Ομοίως σε ό,τι συνέβη τόσο σε εθνικό όσο και σε ευρωπαϊκό επίπεδο, φορείς εκπροσώπησης των εργαζομένων και των εργοδοτών σε διεθνές επίπεδο, όπως οι IOE και ITUC ('International Organisation of Employers' και 'International Trade Union Confederation' αντίστοιχα) εξέδωσαν και αυτοί, μεταξύ άλλων, κοινές ανακοινώσεις/τοποθετήσεις επί της αναγκαιότητας λήψης μέτρων για τον περιορισμό των συνεπειών της κρίσης³⁸.

Στο πνεύμα των παρεμβάσεων που σκιαγραφήθηκαν ανωτέρω, με έμφαση δηλαδή στην τόνωση της ρευστότητας, κινήθηκαν, σε αδρές γραμμές, και οι πρωτοβουλίες και οι δράσεις της πρώτης φάσης της μερικής (ή και ολικής) άρσης των περιοριστικών μέτρων. Σε ευρωπαϊκό επίπεδο, και σε κλίμα έντονων ενστάσεων και παλινωδιών, σταθμό αποτέλεσε (τον Μάιο 2020) η συμφωνία της γερμανίδας καγκελαρίου Άνγκελα Μέρκελ και του γάλλου προέδρου Εμανουέλ Μακρόν για ένα κοινό σχήμα πανευρωπαϊκής χρηματοδότησης, μέσω της δημιουργίας ενός

---

³⁷ Βλ. σχετικά <https://www.worldbank.org/en/news/press-release/2020/03/17/world-bank-group-increases-covid-19-response-to-14-billion-to-help-sustain-economies-protect-jobs>.

³⁸ Βλ. σχετικά <https://www.ituc-csi.org/ituc-ioe-covid19>.

Ταμείου Ανάκαμψης που θα προικοδοτούνταν με 500 δισ. ευρώ³⁹. Εκφράζεται μάλιστα η άποψη ότι, η πρόταση αυτή, η οποία εγκρίθηκε εν συνεχεία από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή (με προγραμματισμό για έκδοση για πρώτη φορά κοινού χρέους αξίας 750 δισ. ευρώ, εκ των οποίων τα 500 θα αποπληρωθούν από νέους ευρωπαϊκούς πόρους), σηματοδότησε ταυτόχρονα και μία αλλαγή πλευσης, σε σχέση με τη στάση που τήρησε στα αρχικά στάδια της κρίσης⁴⁰.

Ευρωπαϊκά κράτη (μεταξύ αυτών και η χώρα μας) έδωσαν έμφαση στην επιδότηση εργασίας μέσω των κονδυλίων του ευρωπαϊκού προγράμματος 'SURE', στο οποίο έγινε αναφορά προηγουμένως, ενώ προτεραιότητα δόθηκε και στην ενίσχυση τομέων και κλάδων με αυξημένο ειδικό βάρος για την εγχώρια οικονομία (όπως είναι, στην ελληνική περίπτωση, ο τουρισμός) (Παπαδιόχος, 2020α). Σε εθνικό επίπεδο, και με στόχο την ενίσχυση της ρευστότητας και την κάλυψη αναγκών σε κεφάλαιο κίνησης μικρομεσαίων επιχειρήσεων, οι οποίες επλήγησαν από την κρίση, ενδεικτικά αναφέρεται η δρομολόγηση προγράμματος επιδότησης τόκων για δύο έτη και χρηματοδότησης που υπήρχε η δυνατότητα να ανέλθει στα 500.000 ευρώ. Αποφασίστηκε, επίσης, για την κάλυψη αναγκών ρευστότητας, η παροχή εγγυήσεων για δάνεια σε όλες τις επιχειρήσεις, καθώς και αυτοαπασχολούμενους, μέσω του Ταμείου Εγγυοδοσίας (EAT) (Μάρκου, 2020).

Τέλος, κινητοποίηση υπήρξε, για μία ακόμη φορά, και από οργανισμούς διεθνούς εμβέλειας, οι οποίοι, μεταξύ άλλων, υπογράμμισαν τη σπουδαιότητα παρεμβάσεων στο πεδίο της εργασίας, με στόχο την επαναφορά στην «κανονικότητα». Μία από τις έξι κατηγορίες μέτρων στις οποίες αναφέρθηκε π.χ. ο ΠΟΥ, ως απαραίτητες για την αποτελεσματικότερη άρση των περιοριστικών μέτρων, αφορά στη θεσμοθέτηση αυστηρότερων κριτηρίων και δράσεων για την προστασία των εργαζομένων στους χώρους εργασίας (Hale et al., 2020b).

Όπως θα δούμε στη συνέχεια της μελέτης, ορισμένα από τα μέτρα, στα οποία έγινε αναφορά στην παρούσα ενότητα, βρίσκονται στην πρώτη γραμμή της συζήτησης για την επόμενη ημέρα της κρίσης. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση των προγραμμάτων απασχόλησης μειωμένου χρόνου, τα οποία, εν μέσω της κρίσης, επεκτάθηκαν και/ή απλοποιήθηκαν (π.χ. σε κράτη όπως η Γερμανία, η Γαλλία, η Ιταλία και η Ολλανδία).

---

³⁹ Βλ. σχετικά <https://www.bloomberg.com/news/articles/2020-05-18/merkel-offers-breakthrough-deal-to-shield-eu-from-virus-fallout>.

⁴⁰ Σχετικά με το πακέτο που θα εισπράξει η Ελλάδα, βλ. π.χ. Παπαδιόχος, 2020β.

Γ. Η Συζήτηση για την Επόμενη Μέρα

Η κρίση που πυροδότησε η πανδημία αποτέλεσε με τη σειρά της το έναυσμα για μία ευρεία συζήτηση για την επόμενη ημέρα, δηλαδή για το άμεσο, αλλά και το απώτερο μέλλον της εργασίας, όπως καταδεικνύει η ένταξη στην ακαδημαϊκή, αλλά πολύ περισσότερο στη δημόσια ατζέντα, ζητημάτων, τα οποία σχετίζονταν με τις μεταβολές που επέφερε στον πεδίο της εργασίας η πρόσφατη κρίση. Όπως θα δούμε παρακάτω, στο πλαίσιο αυτό αναπτύχθηκε π.χ. ένας προβληματισμός αναφορικά με το τι σημαίνουν οι αλλαγές αυτές για τις εργασιακές συνθήκες, τα δικαιώματα των εργαζομένων και εν γένει τον κόσμο της εργασίας, και αν έχουν τη δυνατότητα να μεταμορφώσουν ριζικά αυτά που ίσχυαν προς της κρίσης.

Η συζήτηση αυτή διαμορφώθηκε υπό τη σκιά των συνεπειών της κρίσης, σε ορισμένες εκ των οποίων έγινε μόνον εν τάχει αναφορά στην εισαγωγική ενότητα της μελέτης. Δεδομένου και του εξαιρετικά πρόσφατου (εάν όχι τρέχοντος) χαρακτήρα της πανδημίας, τα στέρεα εκείνα ερευνητικά ευρήματα, τα οποία θα μπορούσαν όχι μόνον να σκιαγραφήσουν, αλλά και να αποτυπώσουν με τρόπο σαφή, κυρίως τις μεσοπρόθεσμες και τις μακροπρόθεσμες επιπτώσεις της κρίσης, είναι σχετικά περιορισμένα.

Το ίδιο ισχύει, ωστόσο, έστω και σε μικρότερο βαθμό, και για τις άμεσες επιπτώσεις στον κόσμο της εργασίας, ενώ, και κατά τη διάρκεια της συγγραφής της παρούσας μελέτης, πληθώρα ερευνητικών προσπαθειών, οι οποίες θέτουν στο επίκεντρό τους συναφή θέματα βρίσκονται εν εξελίξει. Παράδειγμα αποτελεί έρευνα του Eurofound, η οποία περιλαμβάνει ερωτήματα για την ποιότητα της ζωής και της εργασίας εν μέσω της κρίσης, καθώς και για τον τρόπο με τον οποίο τα μέτρα που ελήφθησαν από τις δημόσιες αρχές επηρέασαν τη συνέχιση της επιχειρηματικής δραστηριότητας, το εισόδημα και την υγεία των εργαζομένων. Τα αποτελέσματα από την εν λόγω έρευνα, από κοινού με τα κείμενα που θα τα συνοδέψουν, αναμένονται μερικούς μήνες αργότερα.

Σημειωτέον πως η κρίση φέρεται να επηρέασε αρνητικά ακόμη και τη δυνατότητα των αρμοδίων (όπως είναι κατεξοχήν οι εθνικές στατιστικές αρχές) για τη συλλογή και την επεξεργασία σχετικών στοιχείων. Οι διαφορές που παρατηρούνται αναφορικά με τη δυνατότητα αυτή αποδίδονται βέβαια εν μέρει και στην ύπαρξη βαθύτερων διαφορών στη μεθοδολογία και τις υποδομές των εμπλεκόμενων φορέων⁴¹. Επιπρόσθετα, πρέπει να ληφθεί υπόψη και ότι η

---

⁴¹ Βλ. σχετικά <https://ilostat.ilo.org/2020/04/16/will-covid-19-impair-the-availability-and-quality-of-labour-statistics/>.

πρόσβαση σε δεδομένα, όπως π.χ. ο αριθμός των εργαζομένων που επωφελήθηκαν από προγράμματα μειωμένης απασχόλησης⁴² είναι ευκολότερη σε κράτη, τα οποία διέθεταν παράδοση στα συγκεκριμένα προγράμματα (π.χ. Ελβετία) ή σε κράτη όπου οι αρμόδιες υπηρεσίες παρείχαν σε τακτική (εβδομαδιαία) βάση⁴³ τέτοια στοιχεία (π.χ. Νέα Ζηλανδία), από ό,τι σε κράτη που δεν εντάσσονταν σε καμία εκ των δύο αυτών κατηγοριών (π.χ. ΗΠΑ).

Όπως αναφέρθηκε και στην εισαγωγική ενότητα, από τα πρώτα, ωστόσο, στάδια της εξάπλωσης του ιού ήταν προφανές πως επρόκειτο για μία κατάσταση, η οποία θα συνοδευόταν από εξαιρετικά οδυνηρές συνέπειες τόσο στην πλευρά της προσφοράς όσο και της ζήτησης. Ενδεικτικά αναφέρονται οι σημαντικές αναταράξεις που προκλήθηκαν στην παγκόσμια αλυσίδα εφοδιασμού και το κλείσιμο εργοστασίων, από την πλευρά της προσφοράς και το πάγωμα των παρεχόμενων υπηρεσιών στους τομείς της ψυχαγωγίας και του τουρισμού, από την πλευρά της ζήτησης (Baldwin and Weder di Mauro, 2020).

Εκτιμάται, επίσης, ότι σε κράτη όπου ελήφθη απόφαση για υποχρεωτική παύση εργασιών ή υπήρξε σχετική σύσταση ζούσε και εργαζόταν περίπου το 81% του παγκόσμιου εργατικού δυναμικού, με αποτέλεσμα να επηρεαστεί σημαντικά από την εν λόγω απόφαση. Υπολογίζεται ότι το ποσοστό αυτό αντιστοιχεί σε τουλάχιστον το 70% και 87% των εργαζομένων σε χώρες υψηλού και ανώτερου-μεσαίου εισοδήματος αντίστοιχα.

Στατιστικά στοιχεία που αφορούν στη χώρα μας πιστοποιούν τις αρνητικές επιπτώσεις της πανδημίας στον κόσμο της εργασίας. Πιο συγκεκριμένα, η συνολική απώλεια σε θέσεις μισθωτής απασχόλησης τον Μάρτιο του 2020, συγκριτικά με τους αμέσως προηγούμενους μήνες, ανήλθε σε 41.903 θέσεις. Οι μεγαλύτερες απώλειες εντοπίζονται στον κλάδο «Δραστηριότητες υπηρεσιών εστίασης» (-21.919 θέσεις), συνιστώντας το 52,31% των χαμένων θέσεων⁴⁴, ενώ το 73,77% του συνόλου των χαμένων θέσεων αντιστοιχεί σε θέσεις μερικής (50,71%) και εκ περιτροπής (23,06%) απασχόλησης.

Η συγκριτική απόδοση των προβλεπόμενων προοπτικών της μισθωτής αγοράς εργασίας «υπό φυσιολογικές συνθήκες» και των πραγματικών μεγεθών (βάσει μοντέλου πρόβλεψης που βασίζεται στα δεδομένα του πληροφοριακού συστήματος Εργάνη, του Υπουργείου Εργασίας και Κοινωνικών Υποθέσεων, των τελευταίων έξι ετών) δείχνει μάλιστα πως στις 41.903 θέσεις που

⁴² Βλ. σχετικά <https://www.etui.org/about-etui/news/42-million-applications-for-short-time-work>.

⁴³ Βλ. σχετικά <https://www.msdl.govt.nz/about-msdl-and-our-work/publications-resources/statistics/covid-19/index.html>.

⁴⁴ Σε διψήφια κλαδική ανάλυση. Αυτή και η επόμενη παράγραφος βασίζονται στο Κώτσιος, 2020. Σε αντίθετη περίπτωση αναφέρεται η πηγή.

αναφέρθηκαν προηγουμένως, θα ήταν δόκιμο να προσθέσουμε ακόμη 43.420 θέσεις, οι οποίες αναμένονταν, αλλά τελικά δεν δημιουργήθηκαν ποτέ. Τον Μάρτιο του 2020, μήνα που, παραδοσιακά, σηματοδοτεί στη χώρα μας την προετοιμασία της τουριστικής περιόδου κατεγράφη, επιπρόσθετα, και εξαιρετικά μεγάλη μείωση στις εποχικές προσλήψεις (βλ. σχετικά και Παπαδής, 2020β).

Παράλληλα, εκτιμάται⁴⁵ πως συνεπεία της πανδημίας και των επακόλουθων μέτρων, μόνον ένας στους τέσσερις περίπου εργαζομένους (25,4%) συνέχισε να εργάζεται κανονικά. Ένας στους τέσσερις εντάχθηκε σε καθεστώς τηλεργασίας. Μετά την 1η Μαρτίου 2020, το 11,4% των εργαζομένων υπολογίζεται, επίσης, πως έχασε την εργασία του, ενώ οι λοιποί εργαζόμενοι είτε βρέθηκαν να εργάζονται με μειωμένο ωράριο είτε σε κάποια μορφή άδειας ή αναστολής της σύμβασής τους (Παπαδής, 2020α).

Ήδη, ερευνητικές προσπάθειες⁴⁶, οι οποίες θέτουν τον δάχτυλον εις τον τύπον των ήλων επί θεμάτων, όπως οι κοινωνικές επιπτώσεις από την παύση λειτουργίας, με κρατική απόφαση, μεγάλου αριθμού καταστημάτων και ο προσδιορισμός των ομάδων του πληθυσμού που επλήγησαν περισσότερο από την εν λόγω απόφαση⁴⁷, αποκαλύπτουν, μεταξύ άλλων, την, όπως έχει ήδη αναφερθεί, «ταξική» διάσταση των συνεπειών της κρίσης. Χαρακτηριστικό είναι π.χ. ότι εκείνοι που, κατά κύριο λόγο, βρέθηκαν, σε κράτη όπως η Γερμανία, να εργάζονται εξ αποστάσεως είναι οι πλέον μορφωμένοι και οι, κατά βάσει, υψηλότερα αμειβόμενοι. Αντιθέτως, εκείνοι που συνέχισαν να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους στον συνήθη χώρο της εργασίας τους/της επιχείρησης διακρίνονται, σε γενικές γραμμές, από αρκετά διαφορετικά χαρακτηριστικά (όπως χαμηλότερο εκπαιδευτικό επίπεδο και χαμηλότερες αποδοχές).

Η ηλικία αναδεικνύεται ως μία επιπλέον μεταβλητή που φαίνεται να ερμηνεύει ποιοι είναι οι περισσότεροι και ποιοι οι λιγότεροι πληγέντες από το αναγκαστικό σφράγισμα μεγάλου αριθμού επιχειρήσεων. Έτσι, ερευνητικά ευρήματα από το Ηνωμένο Βασίλειο δείχνουν ότι οι

---

⁴⁵ Βάσει έρευνας της διαNEΟΣΙΣ, σε συνεργασία με την εταιρεία Metron Analysis.

⁴⁶ Χαρακτηριστικά παραδείγματα, τα οποία θέτουν στο επίκεντρό τους αντίστοιχα τον ευρωπαϊκό νότο και τη χώρα μας, αποτελούν η προσπάθεια αποτύπωσης της επίδρασης της κρίσης στην απασχόληση και ιδίως στην απασχόληση των νέων (υπό την αιγίδα του Πανεπιστημίου Αιγαίου), καθώς και έρευνα (υπό την αιγίδα του ΕΙΕΑΔ και του Μηχανισμού Διάγνωσης των Αναγκών της Αγοράς Εργασίας) στο πλαίσιο της οποίας εξετάζεται, μεταξύ άλλων, ο κίνδυνος για τις θέσεις μισθωτής απασχόλησης από την πανδημία. Βλ. σχετικά <https://crl-uoa-youthshare.hub.arcgis.com/> για την πρώτη περίπτωση και <https://lmd.eiead.gr/covid19/> για τη δεύτερη περίπτωση.

⁴⁷ Οι πληροφορίες που περιλαμβάνονται σε αυτή και τις επόμενες δύο παραγράφους βασίζονται σε μεγάλο βαθμό σε webinar του SciencesPo στο Παρίσι, το οποίο παρακολούθησε η συγγραφέας στις 27 Απριλίου 2020, με τίτλο 'The social consequences of the confinement', και ιδίως την παρουσίαση της Anke Hassel, καθηγήτριας στο Hertie School of Governance στο Βερολίνο, υπό τον ίδιο τίτλο. Σε αντίθετη περίπτωση αναφέρεται η πηγή.

εργαζόμενοι κάτω των 25 ετών είχαν περίπου 2,5 φορές περισσότερες πιθανότητες να επηρεαστούν από την κατάσταση αυτή συγκριτικά με μεγαλύτερες ηλικίες. Το γεγονός αυτό αποδίδεται στο μεγάλο συγκριτικά (30%) ποσοστό των εργαζομένων με ηλικία κάτω των 25, το οποίο απασχολούνταν σε κλάδους οι οποίοι υποχρεώθηκαν σε παύση δραστηριότητας (π.χ. εστίαση). Ομοίως, σημαντικά επηρεάστηκαν οι χαμηλά αμειβόμενοι και οι γυναίκες (Joyce and Xu, 2020).

Στην περίπτωση μάλιστα των γυναικών, έχει διατυπωθεί, μεταξύ άλλων, η εκτίμηση πως η κρίση οδήγησε στην αύξηση των ωρών τόσο της απλήρωτης όσο και της επ' αμοιβή εργασίας τους (OECD, 2020c). Στις κατηγορίες εργαζομένων που εβλήθησαν ιδιαίτερος από την κρίση περιλαμβάνονται και οι αυτοαπασχολούμενοι, οι οποίοι, στην ΕΕ, δραστηριοποιούνται σε υψηλότερο ποσοστό (44%), έναντι άλλων κατηγοριών εργαζομένων (37%), στους κλάδους της οικονομίας που επηρεάστηκαν περισσότερο αρνητικά από την κρίση⁴⁸.

Η κρίση που πυροδότησε η πανδημία δεν έπληξε λοιπόν όλες τις ομάδες των εργαζομένων κατά τον ίδιο τρόπο. Ιδιαίτερα αρνητικές ήταν οι συνέπειες για αυτούς που εντάσσονται στις λεγόμενες «ευάλωτες» ομάδες του πληθυσμού, καθώς συνέβαλε π.χ. στην περαιτέρω συμπίεση του εισοδήματος των εργαζομένων στον άτυπο τομέα της οικονομίας και γενικότερα ατόμων σε επισφαλείς εργασιακές σχέσεις. Συνεπώς, ενίσχυσε περαιτέρω και την αβεβαιότητα με την οποία θα έρθουν αντιμέτωποι την αμέσως επόμενη μέρα (ILO Monitor, 2020a, b). Η αβεβαιότητα αυτή εκτιμάται πως θα είναι ακόμη εντονότερη σε κράτη του αναπτυσσόμενου κόσμου, όπου ο αριθμός των εργαζομένων στην άτυπη οικονομία είναι εξαιρετικά υψηλός (Μέξη, 2020α· Cook et al., 2020).

Να θυμίσουμε στο σημείο αυτό ότι, βάσει της βιβλιογραφίας, η μεταβολή (ή ακόμη και η επικείμενη μεταβολή) στο εργασιακό status ενός ατόμου βρίσκεται σε αλληλόδραση με παραμέτρους, όπως είναι η κατάσταση της υγείας του και των συγγενικών του προσώπων, η ποιότητα της στέγασής του και ο βαθμός της κοινωνικής απομόνωσης με την οποία έρχεται αντιμέτωπο. Εν μέσω συνθηκών πρόσθετης ευαλωτότητας, η εμπειρία της απώλειας θέσης εργασίας και εισοδήματος ενδέχεται λοιπόν να αποβεί δυσβάσταχτη. Συνοδεύεται, επίσης, από άμεσες, αλλά και περισσότερο μακροπρόθεσμες, ψυχολογικές, αλλά και οικονομικές και κοινωνικές συνέπειες.

---

⁴⁸ Βλ. σχετικά <https://www.bruegel.org/2020/04/covid-19-the-self-employed-are-hardest-hit-and-least-supported/>.

Συνολικά, στο ιδιαίτερα ευρύ φάσμα των άμεσων επιπτώσεων της πρόσφατης κρίσης για τον κόσμο της εργασίας περιλαμβάνονται επιπτώσεις που αφορούν τόσο στο μικρο- όσο και στο μακρο-επίπεδο. Ενδεικτικά αναφέρονται αντίστοιχα η επιδείνωση της όποιας ισορροπίας μεταξύ της επαγγελματικής και της προσωπικής ζωής των εργαζομένων (ιδίως στις περιπτώσεις ατόμων που εργάζονταν σε τομείς, όπως αυτός των υγειονομικών υπηρεσιών, ο οποίος επωμίστηκε σημαντικό μέρος της προσπάθειας περιορισμού της πανδημίας), καθώς και η άσκηση μεγάλης πίεσης στην συνολική κατανάλωση και ζήτηση (OECD, 2020b).

Ως αποτέλεσμα, αναδεικνύεται, όπως συζητείται εκτενέστερα στο τελευταίο κομμάτι της παρούσας μελέτης, η ανάγκη για την υιοθέτηση και εφαρμογή, από μέρους των κυβερνήσεων, μίας «ολιστικού» χαρακτήρα στρατηγικής. Στους στόχους μίας τέτοιας στρατηγικής περιλαμβάνονται τόσο η συγκράτηση και η αντιμετώπιση των απωλειών στο πεδίο της εργασίας, όσο και αξιοποίηση της κρίσης ως μίας ευκαιρίας για μία άλλη οπτική στα συναφή με την εργασία και τον κόσμο της εργασίας ζητήματα.

Ευρήματα όπως τα παραπάνω, σε συνδυασμό με τις αλλαγές που επήλθαν στην εργασία (μέσω και της λήψης μέτρων, όπως είναι π.χ. η επέκταση της τηλεργασίας), αφήνουν λοιπόν σημαντικό περιθώριο και για τη διατύπωση περαιτέρω ερευνητικών υποθέσεων ή/και εκτιμήσεων για τις επιπτώσεις της πρόσφατης κρίσης και εν γένει το μέλλον της εργασίας. Είναι προφανές ότι όλες τις εν λόγω υποθέσεις και εκτιμήσεις είναι απαραίτητο να αξιολογήσει κανείς, εντάσσοντάς τες σε ένα ευρύτερο πλαίσιο, στο επίκεντρο του οποίου βρίσκεται η άποψη πως η εργασία αποτελεί κοινωνικό αγαθό και αδιαπραγμάτευτο δικαίωμα, και με κομβικής σημασίας ρόλο σε πολλαπλά επίπεδα (από την επίδρασή της στην ψυχική υγεία και την εν γένει ευημερία των ατόμων έως τη στήριξη της κατανάλωσης και του κράτους πρόνοιας).

Έτσι, σε μία προσπάθεια διερεύνησης των πιθανών επακόλουθων για τον κόσμο της εργασίας, ο ILO ταξινόμησε τις εκτεταμένες, όπως τις χαρακτήρισε, επιπτώσεις στην αγορά εργασίας σε τρεις κατηγορίες: επιπτώσεις στην ποσότητα των θέσεων απασχόλησης (το εύρος των φαινομένων της ανεργίας και της υποαπασχόλησης)· επιπτώσεις στην ποιότητα της εργασίας (π.χ. μισθοί και πρόσβαση στην κοινωνική προστασία)· και επιπτώσεις σε ομάδες του πληθυσμού που είναι περισσότερο ευάλωτες σε αρνητικά αποτελέσματα στην αγορά εργασίας⁴⁹.

---

⁴⁹ Οι πληροφορίες σε αυτή και τις επόμενες πέντε παραγράφους βασίζονται, κατά κύριο λόγο, σε ILO, 2020a, b. Σε αντίθετη περίπτωση αναφέρεται η πηγή.

Πιο συγκεκριμένα, κάνοντας λόγο παράλληλα για τη μεγαλύτερη παγκόσμια κρίση μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, ο ILO εξέφρασε την εκτίμηση ότι, όπως συνέβη και σε προηγούμενες κρίσεις, είναι πιθανή τόσο η μείωση στους μισθούς όσο και στις ώρες απασχόλησης των εργαζομένων. Έτσι, αναμένεται π.χ. ότι το 25% περίπου των θέσεων εργασίας στην ΕΕ και το Ηνωμένο Βασίλειο, θα αντιμετωπίσουν κίνδυνο συνέχισής τους με μειωμένο ωράριο και μειωμένες αμοιβές (ή ακόμη και μόνιμες απολύσεις)⁵⁰.

Στο δεύτερο τέταρτο του 2020, εκτιμάται ότι η πτώση στις ώρες εργασίας⁵¹ θα ανέλθει σε 6,7%, ποσοστό το οποίο ισοδυναμεί με 195 εκατομμύρια εργαζομένους σε παγκόσμια κλίμακα. Στην Ευρώπη, η σχετική πτώση αναμένεται μάλιστα να είναι ακόμη μεγαλύτερη (7,8%). Η απώλεια σε εργατικό εισόδημα εκτιμάται ότι θα κινηθεί μεταξύ 860 και 3.440 δισεκατομμυρίων δολαρίων ΗΠΑ, συντελώντας, μεταξύ άλλων, στη χαμηλότερη κατανάλωση αγαθών και υπηρεσιών. Σε ορισμένους κλάδους της οικονομίας (π.χ. μεταποίηση, εστίαση) οι εργαζόμενοι αναμένεται να αντιμετωπίσουν, επίσης, υψηλότερο κίνδυνο περιορισμού των δραστηριοτήτων τους και πτώσης του εισοδήματός τους, συγκριτικά με κλάδους που θεωρείται ότι έχουν μικρό σχετικά τέτοιο κίνδυνο (π.χ. εκπαίδευση και δημόσια διοίκηση).

Επιπρόσθετα, υπολογίζεται ότι, στο τέλος του έτους, ο αριθμός των ανέργων παγκοσμίως πιθανώς θα ξεπεράσει (και ενδεχομένως κατά πολύ, σύμφωνα με τη δεύτερη σχετική έκθεση του οργανισμού), τα 25 εκατομμύρια· αριθμό μεγαλύτερο από αυτόν που συνδέθηκε με την παγκόσμια οικονομική κρίση του 2008-2009, η οποία αύξησε τον αριθμό των ανέργων κατά 22 εκατομμύρια. Στο ίδιο κλίμα, οργανισμοί όπως ο ΟΟΣΑ⁵² και το ΔΝΤ⁵³ κάνουν λόγο για ύφεση βαθύτερη αυτής του 2008-2009, αλλά και αυτής που ακολούθησε το κραχ του 1929, καθώς και για μερική μόνον ανάκαμψη το 2021 (OECD, 2020a· IMF, 2020).

Στο πλαίσιο που ορίζεται από τα ανωτέρω, οι συνέπειες για τη βιωσιμότητα των επιχειρήσεων, όπως και για τον αριθμό των εργαζομένων που θα βιώσουν συνθήκες περαιτέρω φτωχοποίησης είναι προφανείς. Πέραν της ευρείας αποδοχής του ότι οι μικρομεσαίες επιχειρήσεις είναι, κατά κανόνα, περισσότερο ευάλωτες στις συνέπειες της κρίσης από ό,τι οι μεγαλύτερες επιχειρήσεις, διατυπώνεται η εκτίμηση πως για ορισμένες εξ αυτών οι συνέπειες θα

⁵⁰ Βλ. σχετικά <https://www.mckinsey.com/industries/public-sector/our-insights/safeguarding-europes-livelihoods-mitigating-the-employment-impact-of-covid-19>.

⁵¹ Η μεταβολή στις ώρες εργασίας αντανακλά τόσο απολύσεις όσο και απασχόληση με μειωμένο ωράριο.

⁵² Βλ. σχετικά και <https://www.oecd.org/coronavirus/policy-responses/evaluating-the-initial-impact-of-covid-19-containment-measures-on-economic-activity/>.

⁵³ Βλ. σχετικά και <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2020/04/14/weo-april-2020>.

είναι ακόμη βαθύτερες. Ενδεικτικά αναφέρεται η πιθανότητα νεοφυείς επιχειρήσεις (ευρέως γνωστές υπό τον όρο startup) να κληθούν από τους κύριους χρηματοδότες τους να μειώσουν σημαντικά τα κόστη τους⁵⁴. Πρέπει, επίσης, να ληφθεί υπόψη ότι κρίσεις, όπως η οικονομική των ετών 2008-2009, αλλά και αυτή, με αφορμή την πανδημία, επιδρούν με τρόπο ενισχυτικό και πολλαπλασιαστικό σε φαινόμενα, τα οποία βρίσκονταν εν εξελίξει και προ αυτών, καθώς και στις υφιστάμενες «λειτουργικές ανεπάρκειες» των επιχειρήσεων.

Θεωρείται εξαιρετικά πιθανό ότι η ανασφάλεια που θα αντιμετωπίσουν πολλές επιχειρήσεις θα οδηγήσει και σε καθυστερήσεις στη διενέργεια νέων προσλήψεων. Σημειωτέον ότι έχει διατυπωθεί και η εκτίμηση πως η αυτοαπασχόληση (και εντός της άτυπης οικονομίας), η οποία συχνά, σε περιόδους κρίσεων, λειτουργεί ως μηχανισμός επιβίωσης ή διατήρησης εισοδήματος, σε αυτή τη συγκυρία, πιθανώς να μην λειτουργήσει με τον ίδιο τρόπο (λόγω της αναμενόμενης πτώσης στην κινητικότητα ατόμων και αγαθών).

Επιπρόσθετα, όπως άλλωστε διαφαίνεται και από πρόσφατα ερευνητικά ευρήματα στα οποία έγινε σύντομη αναφορά προηγουμένως, εκτιμάται πως, στο άμεσο μέλλον, ιδιαιτέρως εκτεθειμένα στις αρνητικές συνέπειες της κρίσης θα είναι άτομα, τα οποία ανήκουν σε «ευπαθείς» κοινωνικές ομάδες [π.χ. νέοι, γυναίκες, άτομα με υποκείμενα νοσήματα, εργαζόμενοι σε καθεστώς επισφαλούς εργασίας (συμπεριλαμβανομένων των αυτοαπασχολούμενων) και μετανάστες]. Ενδεικτικά αναφέρεται π.χ. η πρόβλεψη ότι εκείνοι που αποφοίτησαν προσφάτως ή των οποίων επίκειται η αποφοίτηση από εκπαιδευτικά ιδρύματα θα αντιμετωπίσουν μεγάλες δυσκολίες εισόδου στην αγορά εργασίας (ή ακόμη και συμμετοχής τους σε προγράμματα πρακτικής άσκησης/κατάρτισης, με στόχο την πλήρωση θέσεων απασχόλησης) (Jolly, 2020)⁵⁵.

Τους αμέσως επόμενους μήνες (εάν όχι και τα επόμενα χρόνια) οι νεοεισερχόμενοι στην αγορά εργασίας θα αντιμετωπίσουν σημαντικό πρόβλημα⁵⁶, τόσο λόγω της μειωμένης δυνατότητας που έχουν για εύρεση εργασίας, όσο και λόγω της αυξημένης πιθανότητας να ξεκινήσουν την επαγγελματική τους διαδρομή με χαμηλότερη αμοιβή, από εκείνη την οποία θα ανέμεναν σε «ομαλότερες» συνθήκες. Πρόκειται για εκτίμηση, η οποία επικυρώνεται και από τα ευρήματα προηγούμενων κρίσεων, τα οποία δείχνουν ότι οι νεότεροι σε ηλικία εργαζόμενοι είναι εκείνοι οι οποίοι πρώτοι υφίστανται περικοπή των ωρών εργασίας τους (ή και την εμπειρία

---

⁵⁴ Βλ. π.χ. σχετικά <https://theconversation.com/the-coronavirus-is-changing-how-we-work-possibly-permanently-134344>.

⁵⁵ Βλ. επίσης σχετικά και <https://www.ifs.org.uk/publications/14816>.

⁵⁶ Βλ. σχετικά <https://www.ifs.org.uk/publications/14816>.

της απόλυσης). Η σχετική απουσία δικτύων γνωριμιών (και προφανώς εμπειρίας) συχνά τους ωθεί, επίσης, στην πλήρωση θέσεων απασχόλησης που τους παρέχουν περιορισμένη κοινωνική και νομική προστασία⁵⁷.

Πιθανολογείται λοιπόν πως η κρίση που πυροδότησε η πανδημία θα καταστήσει ακόμη περισσότερο εμφανή την πόλωση στην αγορά εργασίας, ενισχύοντας περαιτέρω το ήδη υφιστάμενο χάσμα στην προσβασιμότητα στην αγορά εργασίας, το εισόδημα κ.λπ., αναλόγως της ηλικίας, του φύλου και του κοινωνικο-οικονομικού υποβάθρου των ατόμων· και άρα την ανισότητα (Johnson, 2020). Ενδεικτικά αναφέρεται η εν πολλοίς διαφορετικής κατάστασης που καλούνται να αντιμετωπίσουν οι έχοντες σχετικά «ασφαλή» εργασία (π.χ. εργαζόμενοι στον τομέα της πληροφοριακής τεχνολογίας) και όσοι εργάζονται σε τομείς της οικονομίας που επλήγησαν σημαντικά από την πρόσφατη κρίση (Σάιντελ, 2020). Ένα ακόμη παράδειγμα αποτελεί η εκτίμηση ότι, καθώς γυναίκες με παιδιά εμφανίζουν αυξημένη πιθανότητα σε σχέση με άλλες κατηγορίες εργαζομένων να αποδεχτούν μείωση των ωρών εργασίας τους (short-time working), στη συνέχεια θα αντιμετωπίσουν το ενδεχόμενο εγκλωβισμού σε χαμηλά αμειβόμενες θέσεις εργασίας.

Μέλη της επιστημονικής κοινότητας, τα οποία εξειδικεύονται σε ζητήματα που άπτονται του πεδίου της εργασίας (π.χ. εργατολόγοι), έχουν, επίσης, εκφράσει την ανησυχία τους για την πιθανότητα ενίσχυσης του φαινομένου της ανασφάλιστης εργασίας, όπως και για την πιθανότητα οι επιχειρήσεις να μετατρέψουν σε μόνιμα ορισμένα από τα «προσωρινού χαρακτήρα» μέτρα που ελήφθησαν εν μέσω της κρίσης (π.χ. τη μερική ή και την εκ περιτροπής απασχόληση).

Για μία ακόμη φορά, το βάρος αναμένεται συνεπώς να πέσει στους λιγότερο προστατευμένους εργαζομένους, με την κρίση να μην λειτουργεί ως «κοινωνικός εξισορροπιστής», ανοίγοντας δηλαδή τον δρόμο προς την επίτευξη μεγαλύτερης ισότητας και προς μία πιο ριζοσπαστική ανακατανομή του πλούτου. Μία πολύ έντονη κρίση θα μπορούσε θεωρητικά να διαδραματίσει αυτόν τον ρόλο. Έχει, ωστόσο, εκφραστεί σχετικά η άποψη ότι, πρώτον, η πρόσφατη κρίση δεν ήταν αρκετά δριμεία και, δεύτερον, τα μέτρα που ελήφθησαν για τον περιορισμό των επιπτώσεών της σχεδιάστηκαν, μεταξύ άλλων, και με στόχο τη διατήρηση της καθεστηκυίας τάξης. Στο πλαίσιο αυτό, εγείρονται λοιπόν παγκοσμίως φόβοι για διεύρυνση της (ήδη αγεφύρωτης) απόστασης πλουσίων και φτωχών (Σάιντελ, 2020).

---

⁵⁷ Βλ. σχετικά <https://iloblog.org/2020/04/15/young-workers-will-be-hit-hard-by-covid-19s-economic-fallout/>.

Βάσει και της εμπειρίας από προηγούμενες υγειονομικές κρίσεις, όπως αυτές που πυροδότησαν η έξαρση του SARS το 2002-2004 και του H1N1 το 2009, θα πρέπει, επίσης, να ληφθεί υπόψη και η πιθανότητα περαιτέρω επιβάρυνσης της λειτουργίας της αγοράς εργασίας, λόγω του φόβου μετάδοσης του ιού. Ο φόβος αυτός πιθανώς θα οδηγήσει σε φόβο συναναστροφής, μείωση της συμμετοχής στον ενεργά οικονομικό πληθυσμό, αλλαγή μοτίβων μετακινήσεων, κ.ά. (World Bank, 2014· Lee and Cho, 2016).

Δυσοίωνες είναι οι προβλέψεις για την επόμενη ημέρα της κρίσης και στην περίπτωση της χώρας μας, η οποία βρισκόταν επιπρόσθετα σε διαδικασία εξόδου από μία επώδυνη υπερδεκαετή οικονομική κρίση. Ενδεικτικά αναφέρεται εκτίμηση της Oxford Economics, σύμφωνα με την οποία, κατόπιν της συστηματοποίησης διαρθρωτικών παραγόντων που καθορίζουν τον βαθμό «ευαλωτότητας» των οικονομιών της Ευρωζώνης στην πρόσφατη κρίση, η Ελλάδα αποτελεί περίπτωση εξαιρετικά ευάλωτη. Η ευαλωτότητά της αποδίδεται από τους μελετητές σε παράγοντες, όπως τα υψηλά ποσοστά του πληθυσμού άνω των 65 ετών και των αυτοαπασχολούμενων, καθώς και η μεγάλη εξάρτηση της ελληνικής οικονομίας από τον τουρισμό (Dvorak, 2020). Στο ίδιο πνεύμα, το ΔΝΤ έκανε λόγο για ύφεση ύψους -10% και αύξηση της ανεργίας στο 22,3% (για το έτος 2020), με επάνοδο σε τροχιά σχετικής ανάκαμψης το 2021 (IMF, 2020).

Εκφράζοντας την ελπίδα ότι τα ακραία σενάρια του ΔΝΤ για τη χώρα μας θα διαψευστούν, τα πρώτα στοιχεία από την αγορά εργασίας, όπως είναι και αυτά στα οποία έγινε σύντομη αναφορά σε άλλο σημείο της παρούσας μελέτης, καταδεικνύουν, ωστόσο, την ανατροπή της εικόνας που ίσχυε π.χ. ως προς το ισοζύγιο προσλήψεων-αποχωρήσεων, την ίδια ακριβώς περίοδο έναν χρόνο πριν. Έτσι, στο ξεκίνημα της πρόσφατης κρίσης, τον Μάρτιο δηλαδή του 2020, το εν λόγω ισοζύγιο ήταν αρνητικό κατά -41.9 χιλ. θέσεις, έναντι θετικού ισοζυγίου κατά +43,4 χιλ. θέσεις τον Μάρτιο του 2019 (Μασουράκης και Πρίντσιπας, 2020).

Η πρόβλεψη για την επόμενη ημέρα στη χώρα μας δείχνει επίσης ότι όσο περισσότερο επεκταθούν χρονικά τα περιοριστικά μέτρα τόσο σοβαρότερες θα είναι οι αρνητικές επιπτώσεις στην αγορά εργασίας⁵⁸. Οι κλάδοι οι οποίοι αναμένεται να αντιμετωπίσουν τη μεγαλύτερη επιβάρυνση είναι αυτοί των «Καταλυμάτων», των «Δραστηριοτήτων Υπηρεσιών Εστίασης» και του «Λιανικού Εμπορίου» (με την εξαίρεση, στην τελευταία περίπτωση, του εμπορίου

---

⁵⁸ Βάσει μοντέλου πρόβλεψης, το οποίο βασίζεται στα δεδομένα του πληροφοριακού συστήματος Εργάνη των τελευταίων έξι ετών.

μηχανοκίνητων οχημάτων και μοτοσυκλετών). Εκτιμάται μάλιστα πως οι απολεσθείσες θέσεις απασχόλησης για τους αποκαλούμενους 13 κρίσιμους κλάδους της ελληνικής οικονομίας πιθανώς θα κυμανθούν από 92.450 έως και 285.971 θέσεις. Ο αριθμός διαφοροποιείται αναλόγως του χρονικού εύρους των σεναρίων που εξετάστηκαν (Κώτσιος, 2020)⁵⁹.

Στο ίδιο κλίμα, έρευνα του ΙΝΕ-ΓΣΕΒΕΕ (2020) επισημαίνει ότι, ακολούθως της άρσης των περιοριστικών μέτρων, μία στις επτά μικρές και πολύ μικρές επιχειρήσεις στη χώρα μας⁶⁰ θα έρθει αντιμέτωπη με την υψηλή πιθανότητα λουκέτου, δηλαδή οριστικής παύσης της λειτουργίας της. Πρόκειται για αριθμό που αντιστοιχεί στις 100.000 επιχειρήσεις και θα οδηγήσει στην απώλεια 250.000 περίπου θέσεων απασχόλησης. Την εκτίμηση αυτή πρέπει να δει κανείς και υπό το φως της διαφαινόμενης τάσης ενίσχυσης της «μονοπώλησης»/ «συγκεντροποίησης» της αγοράς από τις μεγαλύτερες σε μέγεθος επιχειρήσεις, σε αντιδιαστολή προς τις μονοπρόσωπες π.χ. επιχειρήσεις, οι οποίες κατέγραψαν εν μέσω της κρίσης και τις υψηλότερες απώλειες στον τζίρο τους.

Ζητήματα όπως αυτά, σε συνδυασμό με την έντονη ανησυχία για την παγιοποίηση μειώσεων στους μισθούς των εργαζομένων και τη γενίκευση σχημάτων, όπως αυτό της μερικής ή της εκ περιτροπής απασχόλησης (ή/και την πιθανότητα απολύσεων), έχουν κάνει δυναμικά την είσοδό τους στον δημόσιο διάλογο και στην ελληνική περίπτωση, προσφέροντας πεδίο δόξης λαμπρό για αντιπαραθέσεις (μεταξύ πολιτικών κομμάτων, αλλά και μεταξύ της κυβέρνησης και φορέων εκπροσώπησης διαφόρων τμημάτων του κόσμου της εργασίας) (βλ. π.χ. Παπαδής, 2020β· Πετρόπουλος, 2020).

Σε γενικές γραμμές, εκτιμήσεις όπως οι παραπάνω, για την Ελλάδα και άλλα κράτη, πρέπει να λάβει κανείς υπόψη, έχοντας κατά νου και ότι τα μέτρα πολιτικής που υιοθετήθηκαν, εν μέσω της κρίσης, από τους κυβερνώντες ενδέχεται να έχουν *per se* διαφορετικές επιπτώσεις, από χώρα σε χώρα, στο άμεσο και στο μεσοπρόθεσμο τουλάχιστον μέλλον της εργασίας (αναλόγως π.χ. του ύψους της «επένδυσης» σε «καθαρές» οικονομικές ενισχύσεις των συντελεστών της εργασίας)⁶¹. Δεδομένης λοιπόν της ύπαρξης διαφορών έχει διατυπωθεί π.χ. η εκτίμηση ότι, όπως έγινε και στην πρόσφατη οικονομική κρίση του 2008-2009, η οποία, από κοινού με τα μέτρα λιτότητας που επεβλήθησαν, οδήγησε τον ευρωπαϊκό νότο στη

⁵⁹ Βλ. σχετικά και <https://lmd.eiead.gr/covid19/>.

⁶⁰ Δηλαδή με προσωπικό από 0 έως 49 άτομα, οι οποίες αποτελούν το 99% των ελληνικών επιχειρήσεων και προσφέρουν το 80% των θέσεων απασχόλησης στον ιδιωτικό τομέα.

⁶¹ Αυτή και η επόμενη παράγραφος βασίζονται κατά κύριο λόγο στο Βατικιώτης, 2020.

φτωχοποίηση, η διάσταση μεταξύ του βορρά και του νότου της ευρωζώνης είναι πιθανό να ενισχυθεί.

Οι διαφορετικές «ταχύτητες» ισχύουν βέβαια ακόμη και εντός του εσωτερικού κρατών με ομοσπονδιακό σύστημα διακυβέρνησης, όπως η Γερμανία. Χαρακτηριστικό είναι ότι το ύψος των επιδοτήσεων σε επιχειρήσεις και αυτοαπασχολούμενους στην πλούσια Βαυαρία συνέβαλε, εν μέσω της κρίσης που πυροδότησε η πανδημία, σε μικρότερες απώλειες εισοδήματος στο εν λόγω κρατίδιο, σε σχέση με αυτό που συνέβη στην υπόλοιπη Γερμανία.

Επιπρόσθετα, είναι πασιφανές πως σε ορισμένα κράτη (π.χ. στη Γερμανία) το αποτύπωμα στο κρατικό ΑΕΠ των συνεπειών από την παύση των εργασιών επιχειρήσεων που δραστηριοποιούνταν π.χ. στους τομείς των μεταφορών και της μεταποίησης αναμένεται να είναι αρκετά πιο έντονο από ό,τι αυτό που προκύπτει από την παύση επιχειρήσεων που δραστηριοποιούνταν στον τουρισμό και την εστίαση σε άλλα κράτη (π.χ. στην Ελλάδα). Οι διαφοροποιήσεις αυτές αντανακλούν, σε αδρές γραμμές, διαφορές στις συνολικές επιδόσεις ενός κράτους (δημοσιονομικές, θεσμικές και άλλες)· αλλά και σε θέματα όπως είναι η έκταση και η διάρκεια των περιοριστικών μέτρων, η ταχύτητα αντίδρασης των κυβερνήσεων προς άμβλυνση των υγειονομικών και των οικονομικών συνεπειών της κρίσης, και το εύρος της ζήτησης για αγαθά και υπηρεσίες. Σε κάθε περίπτωση, η παρουσίαση των ανωτέρω εκτιμήσεων πρέπει, επίσης, να συνοδεύεται και από την παραδοχή πως η αποτίμηση της διάρκειας, της έκτασης και της τελικής έντασης των μεταβολών στον κόσμο της εργασίας την επομένη της κρίσης αποτελεί, σε μεγάλο βαθμό, *terra incognita* (π.χ. στον βαθμό που εξαρτάται και από πρόσθετες παραμέτρους, όπως είναι η ανακάλυψη του πολυπόθητου εμβολίου για τον ιό).

Η διαρκής επίβλεψη της εφαρμογής των μέτρων που ελήφθησαν κατά την περίοδο της μετάβασης στην κανονικότητα, από κοινού με τη συλλογή σχετικών στοιχείων και τη συνεχή επικαιροποίησή τους, καθίστανται λοιπόν εκ των ων ουκ άνευ για την αξιοποίηση των στοιχείων αυτών προς όφελος του κόσμου της εργασίας. Απαραίτητο είναι, επίσης, οι εν λόγω δράσεις να συνοδεύονται από τη διατύπωση προτάσεων για την αντιμετώπιση των συνεπειών της κρίσης στο πεδίο της εργασίας, οι οποίες, σύμφωνα με τον ILO, πρέπει να περιλαμβάνουν και μέτρα για τη στήριξη των εργαζομένων στον άτυπο τομέα της οικονομίας και να αναπτυχθούν σε τέσσερις κύριους πυλώνες: τη διέγερση της οικονομίας και της απασχόλησης· τη στήριξη των επιχειρήσεων, των θέσεων απασχόλησης και των εισοδημάτων· την προστασία των εργαζομένων στον χώρο εργασίας· και την αξιοποίηση του κοινωνικού διαλόγου για την

αναζήτηση λύσεων. Οι σχετικές προτάσεις ξεπερνούν λοιπόν τα, όπως έχει αναφερθεί και σε άλλα σημεία της μελέτης, ούτως ή άλλως, συχνά ασαφή και μεταβαλλόμενα όρια του κόσμου της εργασίας, περιλαμβάνοντας και παρεμβάσεις που αφορούν π.χ. στην ενίσχυση του συστήματος κοινωνικής προστασίας και της προσβασιμότητας ομάδων που στην παρούσα φάση αντιμετωπίζουν δυσκολίες στην αξιοποίηση του εν λόγω συστήματος.

Στο πλαίσιο που ορίζεται από τα ανωτέρω, σημαντικό κομμάτι της συζήτησης για την επόμενη ημέρα καταλαμβάνει σειρά ζητημάτων που αφορούν στον κόσμο της εργασίας, όπως είναι π.χ. η μορφή και οι συνθήκες της εργασίας. Ένα από τα χαρακτηριστικότερα παραδείγματα σχετικής μεταβολής που επήλθε κατά την περίοδο της κρίσης είναι η επέκταση των προγραμμάτων απασχόλησης μειωμένου χρόνου, όπως αυτή αντανακλάται, μεταξύ άλλων, στη συμφωνία που επετεύχθη στο Eurogroup της 9ης Απριλίου 2020 για την αξιοποίηση του χρηματοδοτικού εργαλείου SURE προς αυτή την κατεύθυνση⁶².

Οι επιχειρήσεις που αντιμετωπίζουν δυσκολίες λόγω της κρίσης θα δύνανται, υπό συγκεκριμένες προϋποθέσεις, να προβούν σε προσωρινή μείωση των ωρών εργασίας του προσωπικού τους, επωμιζόμενες μόνον το κόστος των «πραγματικών» ωρών εργασίας. Για τις υπόλοιπες ώρες, προβλέπεται η εισοδηματική ενίσχυση των εργαζομένων από το κράτος.

Κατά τη διάρκεια της υποχρεωτικής παύσης της λειτουργίας πολλών επιχειρήσεων σε μεγάλο αριθμό κρατών, φορείς εκπροσώπησης εθνικών συννομοσπονδιών εργαζομένων σε ευρωπαϊκό επίπεδο, όπως είναι η Ευρωπαϊκή Συνομοσπονδία Συνδικάτων ('European Trade Union Confederation', ETUC), είχαν εκφραστεί θετικά για τέτοιου τύπου σχήματα, ως μέσα ανασχεσης της ανεργίας σε περίοδο κρίσης. Στην παρούσα, ωστόσο, φάση, οι σχετικοί φορείς διατυπώνουν σοβαρές επιφυλάξεις ή και τοποθετούνται απολύτως αρνητικά επί των σχημάτων αυτών, κάνοντας λόγο, π.χ. στην περίπτωση της χώρας μας, για απόπειρα γενίκευσης της ελαστικής απασχόλησης και για κρατική επιδότηση δρομολογούμενων μαζικών απολύσεων (Ζερβός, 2020· Κοψίνη, 2020). Στην αντίπερα όχθη, οι εκπροσωπούντες τις επιχειρήσεις εκφράζονται κατ' αρχάς υπέρ της εφαρμογής προγραμμάτων απασχόλησης μειωμένου χρόνου, επισημαίνοντας όμως την αναγκαιότητα τήρησης συγκεκριμένων προϋποθέσεων. Σε αυτές περιλαμβάνονται: η έγκαιρη καταβολή της σχετικής χρηματοδότησης στις επιχειρήσεις· η δέσμευση των επιχειρήσεων για τη διατήρηση των θέσεων απασχόλησης· η παροχή ευελιξίας στις επιχειρήσεις, αναφορικά με την επιλογή του αριθμού των μειούμενων ωρών εργασίας,

---

⁶² Βλ. σχετικά και <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/HTML/?uri=CELEX:32020R0672&from=el>.

αναλόγως, μεταξύ άλλων, των αναγκών της παραγωγής· και η στόχευση σε κλάδους που επλήγησαν σημαντικά από την κρίση και όπου η δυνατότητα τηλεργασίας είναι περιορισμένη (Φιλίνης, 2020).

Ομοίως, κόκκινο δηλαδή πανί για τους φορείς εκπροσώπησης των εργαζομένων αποτελούν ζητήματα όπως αυτό του «δανεισμού εργαζομένων»⁶³, το οποίο, για να χρησιμοποιήσουμε πάλι ένα παράδειγμα από την ελληνική περίπτωση, έριξε στο τραπέζι ο Σύνδεσμος Επιχειρήσεων και Βιομηχανιών (ΣΕΒ). Η πρόταση που διατυπώθηκε, εν μέσω της κρίσης, ήταν για άμεση κάλυψη των κενών θέσεων σε ειδικότητες που, λόγω της συγκυρίας, εμφάνιζαν αύξηση σε ορισμένες επιχειρήσεις, από το προσωπικό επιχειρήσεων που εμφάνιζε μείωση εργασιών (και που απασχολούσε προφανώς τις ίδιες ειδικότητες). πραγματικών

Η πρόταση «ακουμπούσε» σε στοιχεία, τα οποία αποκάλυπταν σημαντικές διαφορές μεταξύ διαφορετικών κλάδων της οικονομίας, όπως π.χ. αντανάκλαται στο κλείσιμο ή τη μείωση της παραγωγής επιχειρήσεων που δραστηριοποιούνταν στους τομείς των αεροπορικών και επιβατικών μεταφορών, της φιλοξενίας και της εστίασης, σε αντιδιαστολή προς τη σημαντική αύξηση της ζήτησης για προϊόντα και υπηρεσίες στα *super market* και επιχειρήσεις ενεργές στους τομείς των μεταφορών και της διανομής προϊόντων στο σπίτι. Ή ακόμη και διαφορές στις επιπτώσεις της κρίσης εντός των ιδίων κλάδων (π.χ. αποθήκευση/διανομή).

Εντάσσεται, επίσης, σε ένα ευρύτερο πακέτο προτάσεων για τη συνεργασία μεταξύ επιχειρήσεων, αλλά και, κατά μήκος της εφοδιαστικής αλυσίδας, με τους προμηθευτές και τους πελάτες τους. Πέραν της αναφοράς στην κάλυψη αναγκών των επιχειρήσεων μέσω σχημάτων δανεισμού, οι προτεινόμενες μορφές συνεργασίας περιλαμβάνουν π.χ. αυτές μεταξύ ανεξάρτητων επιχειρήσεων και του προσωπικού προμηθευτών ή πελατών, το οποίο βρέθηκε, λόγω της συγκυρίας, εκτός εργασίας (ιδίως σε περίπτωση μη κάλυψής του από προστατευτικές διατάξεις)· καθώς και την επέκταση των υφιστάμενων επιχειρηματικών συνεργασιών, σε τμήματα της παραγωγής και της διανομής προϊόντων για λογαριασμό τρίτων [χρήση κατ' ουσίαν του μοντέλου της υπεργολαβίας προς άμεση κάλυψη αναγκών σε ανθρώπινο δυναμικό ή/και σε κεφαλαιουχικό εξοπλισμό (π.χ. μεταφορικά μέσα)].

---

⁶³ Οι πληροφορίες σε αυτή και στις δύο επόμενες παραγράφους βασίζονται στο *Οικονομία και Επιχειρήσεις*, 2020. Σημειωτέον ότι διάκριση γίνεται μεταξύ του «γνήσιου ή ευκαιριακού» δανεισμού, η οποία συνήθως λαμβάνει χώρα μεταξύ συνδεδεμένων επιχειρήσεων του ίδιου ομίλου, και του «μη γνήσιου ή κατ' επάγγελμα» δανεισμού, όπου ο αρχικός εργοδότης είναι επιχείρηση, της οποίας το αντικείμενο εργασιών είναι η παραχώρηση εργαζομένων σε τρίτους («επιχείρηση προσωρινής απασχόλησης»). Βλ. σχετικά και τον Νόμο 4052/2012, Εφημερίδα της Ελληνικής Κυβερνήσεως, Φύλλο 41, Τεύχος Α', 1η Μαρτίου.

Οι επιφυλάξεις που εκφράζονται από τους φορείς εκπροσώπησης των εργαζομένων απέναντι σε ορισμένες από τις μεταβολές που επήλθαν στο πεδίο της εργασίας εν μέσω της κρίσης ή προτάσεις όπως αυτή του δανεισμού εργαζομένων δεν είναι, ωστόσο, αδικαιολόγητες. Η καταστρατήγηση των δικαιωμάτων των εργαζομένων κάθε άλλο παρά αποτελεί ασυνήθιστη πρακτική, ενώ ενθαρρύνεται και από την ύπαρξη «γκρίζων ζωνών». Ενδεικτικά αναφέρεται το παράδειγμα της απασχόλησης προσωπικού, το οποίο κατ'ουσίαν όμως καλύπτει πάγιες και διαρκείς ανάγκες μίας επιχείρησης, υπό τον μανδύα της σύμβασης έργου. Ένα ακόμη παράδειγμα αφορά σε επιχειρήσεις, οι οποίες, ενώ δεν πληρούν τις προϋποθέσεις για τη σύσταση «επιχείρησης προσωρινής απασχόλησης»⁶⁴, πραγματοποιούν δανεισμό εργαζομένων προς τρίτες επιχειρήσεις, μέσω κατ' επίφαση συμβάσεων έργου.

Ως πρακτική που ήρθε για να μείνει, ανατρέποντας, σε μεγάλο βαθμό, ένα από τα βασικότερα χαρακτηριστικά του προηγούμενου εργασιακού τοπίου, δηλαδή την «παραδοσιακή» απασχόληση των εργαζομένων στον χώρο της επιχείρησης φέρεται, επίσης, η τηλεργασία. Το 2015, ένας στους πέντε εργαζομένους, σε ευρωπαϊκό επίπεδο, εργαζόταν, σε περιστασιακή ή σε τακτική βάση, εξ αποστάσεως (αξιοποιώντας τεχνολογίες πληροφοριών και επικοινωνίας)⁶⁵. Οι διαφορές μεταξύ των ποσοστών τηλεργασίας σε διάφορα ευρωπαϊκά κράτη ήταν σημαντική. Έτσι, στη Δανία και την Ιταλία τα εν λόγω ποσοστά ανέρχονταν αντίστοιχα σε 38% και 8%, με το 36% στην περίπτωση της Δανίας να αφορά σε μισθωτούς και το 2% σε αυτοαπασχολούμενους, ενώ σε αυτή της Ιταλίας το 5% σε μισθωτούς και το 3% σε αυτοαπασχολούμενους.

Σημειωτέον ότι οι αποκλίσεις στα ποσοστά τηλεργασίας αφορούσαν, κατά κύριο λόγο, στους μισθωτούς και όχι στους αυτοαπασχολούμενους, όπου τα σχετικά ποσοστά κυμαίνονταν από 2% (σε κράτη όπως η Σουηδία και η Αυστρία) έως το πολύ 5% (στην Ισπανία). Θεωρείται πως αντανakλούν, επίσης, διαφορές σε παράγοντες, όπως η διαθεσιμότητα και η ποιότητα των τεχνολογικών υποδομών που αξιοποιούνται στο πλαίσιο της εργασίας, η οργανωσιακή κουλτούρα της κάθε χώρας, η προτεραιότητα που δίνει στην ανάγκη συμφιλίωσης επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής, κ.ά..

---

⁶⁴ Βλ. και την υποσημείωση 63.

⁶⁵ Οι πληροφορίες σε αυτή και την επόμενη παράγραφο βασίζονται στο European Working Conditions Survey 2015. Βλ. σχετικά και <https://www.eurofound.europa.eu/news/news-articles/covid-19-could-permanently-change-teleworking-in-europe>.

Έρευνα της εταιρείας συμβούλων Gartner με ομάδα-στόχο 317 επικεφαλής των οικονομικών υπηρεσιών επιχειρήσεων από όλο τον κόσμο έδειχνε πως, στις 31 Μαρτίου 2020, εν μέσω δηλαδή της κρίσης που πυροδότησε η πανδημία, το 74% των ερωτηθέντων σκόπευε να διατηρήσει τουλάχιστον το 5% του προσωπικού σε καθεστώς μόνιμης, εξ αποσπάσεως εργασίας και μετά την άρση των περιοριστικών μέτρων⁶⁶. Το 17% των ερωτηθέντων εξέφραζε μάλιστα την πρόθεσή του να επιτρέψει τη μόνιμη τηλεργασία του 20% των υπαλλήλων της επιχείρησής του, και το 4% την πρόθεσή του να ενταχθεί σε καθεστώς τηλεργασίας ένας στους δύο υπαλλήλους του. Ως βασικό κίνητρο για επέκταση της τηλεργασίας αναφερόταν η «δημιουργική εξοικονόμηση κόστους».

Με αφορμή την πανδημία, τα πλεονεκτήματα αλλά και τα μειονεκτήματα της τηλεργασίας τέθηκαν στο προσκήνιο· μεταξύ άλλων, και από οργανισμούς διεθνούς εμβέλειας, όπως ο ΟΟΣΑ, το Eurofound, κ.ά.. Στα οφέλη περιλαμβάνονται π.χ. η παροχή μεγαλύτερης ευελιξίας στους εργαζομένους και, κατά συνέπεια, η υψηλότερη πιθανότητα εξισορρόπησης της επαγγελματικής και προσωπικής ζωής τους, η μείωση του κόστους (συμπεριλαμβανομένου του περιβαλλοντικού) που επιφέρουν τα επαγγελματικά ταξίδια, καθώς και η ενδεχόμενη αύξηση της παραγωγικότητας των εργαζομένων (OECD, 2020b).

Η επέκταση της τηλεργασίας εν μέσω της πρόσφατης κρίσης, σε συνδυασμό με την ενίσχυση της ψηφιοποίησης της εργασίας, στην οποία γίνεται αναφορά στη συνέχεια της μελέτης, εκτιμάται, επίσης, πως προσφέρουν γόνιμο έδαφος για την περαιτέρω ανάπτυξη επιχειρήσεων που δραστηριοποιούνται στον τομέα καινοτόμων τεχνολογιών· και που μπορούν να βρουν εφαρμογή στο πεδίο της εργασίας. Ενδεικτικά αναφέρονται τεχνολογίες εικονικής πραγματικότητας, η αξιοποίηση των οποίων θα παρείχε τη δυνατότητα προσομοίωσης του εργασιακού περιβάλλοντος, βοηθώντας κατά συνέπεια τους εργαζομένους να αισθανθούν ως μέρος μίας ομάδας και αμβλύνοντας εν γένει αδυναμίες της τηλεργασίας, όπως αυτές που συζητούνται παρακάτω. Τέτοιου τύπου πρακτικές χρησιμοποιούνται ήδη από πολυεθνικές επιχειρήσεις, όπως η Mattel και η Ford⁶⁷.

---

⁶⁶ Οι πληροφορίες στην παράγραφο αυτή βασίζονται σε άρθρο της Ν. Φραγκούλη του Συνδέσμου Επιχειρήσεων Πληροφορικής και Επικοινωνιών Ελλάδας (ΣΕΠΕ). Βλ. σχετικά <http://www.sepe.gr/gr/research-studies/article/15628667/to-74-ton-ergodoton-tha-diatirisei-tin-tile-ergasia-kai-meta-ton-koronoio/>.

⁶⁷ Βλ. σχετικά <https://www.eurofound.europa.eu/publications/blog/technology-is-our-ally-against-the-coronavirus>, καθώς και Eurofound, 2020.

Στα μειονεκτήματα της τηλεργασίας (αλλά και της ενίσχυσης της ψηφιοποίησης⁶⁸ της εργασίας που, κατά κανόνα, συνοδεύει την τηλεργασία και σχολιάζεται ακολούθως), περιλαμβάνονται π.χ. η έκθεση σε αυξημένους οργανωτικούς και ψυχοκοινωνικούς κινδύνους, όπως το έντονο άγχος (συνεπεία της αίσθησης της ανά πάσα στιγμή διαθεσιμότητας για εργασία), τα ασαφή όρια εργασίας και ιδιωτικής ζωής, η απομόνωση λόγω έλλειψης κοινωνικής αλληλεπίδρασης, κ.ά. (Κουδούνη, 2020). Κριτική ασκείται, επίσης, στην τηλεργασία, με το επιχείρημα πως μπορεί να λειτουργήσει ως δούρειος ίππος για την περαιτέρω απορρύθμιση των εργασιακών σχέσεων.

Για να χρησιμοποιήσουμε πάλι το παράδειγμα της χώρας μας, εκφράζεται ο φόβος πως η τηλεργασία θα ανοίξει τον ασκό του Αιόλου, επιφέροντας (ή έστω οξύνοντας) μύρια δεινά για τους εργαζομένους, όπως είναι, μεταξύ άλλων: ο σημαντικός περιορισμός των εργατικών δικαιωμάτων μερίδας των απασχολουμένων, μέσω π.χ. της σύναψης συμβάσεων ανεξάρτητης εργασίας, που, όμως, στην πραγματικότητα, όπως έχει αναφερθεί και σε άλλο σημείο της μελέτης, υποκρύπτουν εξαρτημένη εργασία (τα λεγόμενα «μπλοκάκια»): η αποξένωση των εργαζομένων από τη συνδικαλιστική δράση· δυσχέρειες στην επαγγελματική τους εξέλιξη και μείωση των αποδοχών τους. Έχει διατυπωθεί, επίσης, η άποψη ότι η υιοθέτηση της τηλεργασίας θα δημιουργήσει προβλήματα και στις επιχειρήσεις. Σε αυτά περιλαμβάνονται δυσκολίες στον συντονισμό και την επίβλεψη της εργασίας από τους προϊσταμένους, λόγω της διάσπασης του ενιαίου εργατικού χώρου, ή το υψηλό κόστος των απαιτούμενων εφαρμογών (Τεμπονέρας, 2020).

Είναι προφανές, επίσης, ότι, όπως άλλωστε ξεκάθαρα ανέδειξε η κρίση που πυροδότησε η πανδημία, η επέκταση της τηλεργασίας διέπεται και από περιορισμούς, όπως είναι π.χ. το είδος της απασχόλησης, το οποίο άλλοτε επιτρέπει περισσότερο, άλλοτε λιγότερο και άλλοτε καθόλου την εξ αποστάσεως εργασία (βλ. π.χ. Opinium Research, 2020). Έτσι, εργαζόμενοι σε κλάδους, όπως οι χρηματοοικονομικές υπηρεσίες, η διοίκηση και η πληροφορική έχουν π.χ., κατά κανόνα, μεγαλύτερη δυνατότητα (και πιθανότητα) να εργαστούν υπό αυτό το καθεστώς, σε σχέση με εργαζομένους στον κλάδο του λιανικού εμπορίου ή των ξενοδοχειακών επιχειρήσεων.

Χαρακτηριστική είναι, επίσης, η αντιδιαστολή μεταξύ των εργαζομένων στους λεγόμενους τομείς «γνώσης» (knowledge workers), οι οποίοι μπορούν να εργαστούν εξ

---

⁶⁸ Για μία εκτενή, πρόσφατη μελέτη που αναλύει τις επιπτώσεις της ψηφιοποίησης στην αγορά εργασίας, βλ. Λαπατσιώρας, Μηλιός και Μιχαηλίδης, 2020.

αποστάσεως (π.χ. ερευνητές σε αρκετά επιστημονικά πεδία, εκπαιδευτικοί) και εκείνους, των οποίων η εργασία απαιτεί φυσική εγγύτητα και επαφή (π.χ. φυσιοθεραπευτές) (Παγουλάτος, 2020). Η διεύρυνση του καθεστώτος της τηλεργασίας, σε συνάρτηση με τη δυνατότητα ορισμένων να εργάζονται από την οικία τους και άλλων να αναγκάζονται να είναι «εκτεθειμένοι» στους κινδύνους που ελλοχεύουν από το ότι «μοιράζονται» τον εργασιακό τους χώρο με άλλα άτομα, ενδέχεται να ενισχύσει λοιπόν τις υφιστάμενες ανισότητες στην αγορά εργασίας.

Σε άμεση συνάρτηση με τη συζήτηση για επέκταση της τηλεργασίας, στο επίκεντρο του διαλόγου για την επόμενη ημέρα της κρίσης βρέθηκαν ο ψηφιακός μετασχηματισμός του επιχειρηματικού περιβάλλοντος και η εν γένει ψηφιοποίηση της εργασίας. Η διαφαινόμενη τάση για τις μεταβολές αυτές χαιρετίζεται εν πολλοίς με ικανοποίηση από διάφορους φορείς στο πεδίο της εργασίας ως μία θετική εξέλιξη. Η αιτία είναι πως οι μεταβολές αυτές βρίσκονται, μεταξύ άλλων, σε συμφωνία με τις ραγδαίες τεχνολογικές αλλαγές παγκοσμίως, καθώς και με εργασιακά μοντέλα, η υιοθέτηση των οποίων προτείνεται από οργανισμούς που κατεξοχήν δραστηριοποιούνται στο πεδίο της εργασίας, όπως είναι το Eurofound⁶⁹ (2020) ή το Ευρωπαϊκό Κέντρο για την Ανάπτυξη της Επαγγελματικής Κατάρτισης (ευρέως γνωστό ως Cedefop) (Cedefop, 2016).

Παράλληλα, ο έντονος προβληματισμός που εκφράζεται αναφορικά με τις επιπτώσεις της ενίσχυσης της ψηφιοποίησης της εργασίας αφορά, μεταξύ άλλων, στον φόβο για επιδείνωση, εν μέσω της αναμενόμενης οικονομικής επιβράδυνσης, των ποικίλων διαστάσεων της ψηφιακής υστέρησης, καθώς και για περαιτέρω απώλειες σε θέσεις απασχόλησης (εξατίας και του μεγαλύτερου αντίκτυπου που έχει η εισαγωγή διαδικασιών αυτοματοποίησης στις θέσεις χαμηλής εξειδίκευσης)⁷⁰ (Digmayer and Jakobs, 2018). Έτσι, στην περίπτωση πάλι της χώρας μας, η οποία τοποθετείται στην 22η θέση σε επίπεδο ενσωμάτωσης ψηφιακών τεχνολογιών από τις επιχειρήσεις, και στην 24η στην κατηγορία των μικρομεσαίων επιχειρήσεων που πραγματοποιούν ηλεκτρονικές πωλήσεις, διατυπώνεται συχνά η άποψη ότι η επέκταση της χρήσης τεχνολογιών πληροφορικής και επικοινωνιών αποτελεί επιτακτική ανάγκη.

---

⁶⁹ Βλ. π.χ. σχετικά <https://www.eurofound.europa.eu/publications/blog/now-is-the-time-for-the-digital-transformation-of-social-services>.

⁷⁰ Αυτή και οι επόμενες δύο παράγραφοι βασίζονται, κατά κύριο λόγο, στο Αγγελάκης, 2020. Σε αντίθετη περίπτωση αναφέρεται η πηγή.

Παρουσιάζεται, επίσης, ως προϋπόθεση για την επιβίωση και την ανάπτυξη των μικρών επιχειρήσεων.

Η παραδοχή αυτή συνοδεύεται, ωστόσο, και από μία ανησυχία σε σχέση με την «ψηφιακή ωριμότητα» των εν λόγω επιχειρήσεων (όπως αυτή αντανακλάται π.χ. στον βαθμό ενσωμάτωσης νέων συστημάτων, επένδυσης σε ψηφιακές τεχνολογίες, κ.λπ.), αλλά και για την πιθανότητα η πρόσφατη κρίση να αποτελέσει καταλύτη για τη διεύρυνση των υφιστάμενων διαφορών. Πιο συγκεκριμένα, το επίπεδο της ψηφιακής ωριμότητας των μικρομεσαίων επιχειρήσεων εξαρτάται από παραμέτρους όπως είναι ο κλάδος/υποκλάδος στον οποίο εντάσσονται, το μέγεθος, το επιχειρηματικό τους μοντέλο και η γεωγραφική περιοχή δραστηριοποίησής τους.

Υστερούν, επίσης, κατά κανόνα, ως προς τις ψηφιακές τους επιδόσεις, έναντι μεγαλύτερων και ψηφιακά προηγμένων επιχειρηματικών μονάδων, καθώς ένα μεγάλο τμήμα των μικρών επιχειρήσεων διακρίνεται από σχετικά περιορισμένη ψηφιακή προσαρμογή και επενδυτική δραστηριότητα σε επίπεδο εξοπλισμού. Για τον λόγο αυτό, προτείνεται, μεταξύ άλλων, ο προσδιορισμός νέων, βελτιωμένων προϋποθέσεων (χρηματοδοτικών, γνωστικών, κ.ά.) για την αναβάθμιση της ψηφιακής ωριμότητας των μικρών και πολύ μικρών επιχειρήσεων (από κοινού με ενέργειες, όπως η συγκρότηση Ταμείου Ψηφιακής Οικονομίας για τις εν λόγω επιχειρήσεις). Στόχος είναι η, μέσω στοχευμένων πολυεπίπεδων δράσεων ψηφιακής ανάπτυξης, υποστήριξη του ψηφιακού μετασχηματισμού κλάδων της οικονομίας, όπως το λιανεμπόριο, η εστίαση, κ.ά.. Σε ένα πιο μακροσκοπικό επίπεδο, προτείνεται, επίσης, η ενίσχυση των δεσμών μεταξύ της εκπαίδευσης και των ψηφιακών αναγκών της αγοράς εργασίας (μέσω π.χ. της αναμόρφωσης, προς την κατεύθυνση αυτή, των προγραμμάτων τεχνικής και επαγγελματικής εκπαίδευσης και κατάρτισης) (Voumvaki, Koutouzou and Konstantopoulou, 2020).

Σε γενικές γραμμές, μοιάζει όμως να κυριαρχεί η (αισιόδοξη) άποψη πως, με αφορμή την πρόσφατη κρίση που πυροδότησε η πανδημία, ανοίγονται νέες ευκαιρίες στο πεδίο της εργασίας, οι οποίες απαιτούν υψηλό επίπεδο ψηφιακών δεξιοτήτων. Τα καινούργια, δυναμικά αντικείμενα, στα οποία αναμένεται πως θα δημιουργηθούν θέσεις εργασίας περιλαμβάνουν την παραγωγή λογισμικού για απομακρυσμένη εργασία, τη διαχείριση δεδομένων στο λεγόμενο «υπολογιστικό νέφος» ('cloud computing'), την ανάπτυξη του ηλεκτρονικού χρήματος, την επέκταση της ηλεκτρονικής υπογραφής, κ.ά..

Εκτιμάται, επίσης, πως η πρόσφατη κρίση έδωσε το έναυσμα, ώστε να τεθούν τα θεμέλια για την επέκταση της χρήσης νέων τεχνολογιών σε τομείς που αποτέλεσαν την αιχμή του δόρατος στην προσπάθεια περιορισμού των επιπτώσεων του ιού, με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα αυτό του τομέα των υγειονομικών υπηρεσιών. Έτσι, νέες θέσεις απασχόλησης θα δημιουργηθούν πιθανώς στους τομείς της «ψηφιακής υγείας», της βιογενετικής, της τεχνητής νοημοσύνης και των λεγόμενων «μεγάλων δεδομένων» (big data) στην υπηρεσία της ιατροφαρμακευτικής έρευνας (Παγουλάτος, 2020).

Η κρίση έστρεψε επιπρόσθετα την προσοχή στην υγιεινή και την ασφάλεια στον χώρο εργασίας, αναδεικνύοντας π.χ. την αναγκαιότητα ενσωμάτωσης μέτρων, μεσοπρόθεσμης και μακροπρόθεσμης πνοής, με στόχο την καλύτερη διαχείριση των σχετικών ζητημάτων σε παγκόσμιο και εθνικό επίπεδο. Παράλληλα, όπως συνέβη π.χ. στην ελληνική περίπτωση, η κρίση υπογράμμισε την ανάγκη να αποφευχθούν στο μέλλον οι ανεπάρκειες στην εφαρμογή, οι οποίες συχνά συνοδεύουν ακόμη και ένα σχετικά ολοκληρωμένο θεσμικό πλαίσιο για την υγιεινή και την ασφάλεια των εργαζομένων (Στοιμενίδης, 2020).

Αφήνοντας κατά μέρος τις διαφαινόμενες τάσεις στο πεδίο της εργασίας, όπως είναι αυτές που σκιαγραφήθηκαν ανωτέρω, η πανδημία έδωσε, επίσης, τροφή και για περισσότερο «θεωρητικές» αναζητήσεις. Σε αυτές περιλαμβάνεται π.χ. η συζήτηση για τις επιπτώσεις της παγκοσμιοποίησης στον κόσμο της εργασίας ή για τα όρια του ρόλου υπερεθνικών φορέων, όπως η ΕΕ. Έτσι, διατυπώθηκε π.χ. η άποψη ότι η πρόσφατη κρίση κατέστησε προφανείς τους περιορισμούς που γεννά η παγκοσμιοποίηση της εργασίας, στο πλαίσιο της οποίας μικρές και μεγάλες επιχειρήσεις συνδέονται μεταξύ τους, μέσω ενός παγκόσμιου ιστού, κομμάτι του οποίου αποτελούν παγκόσμιες αλυσίδες εφοδιασμού (Cook et al., 2020). Με αφορμή την εν λόγω συζήτηση, εκφράστηκε, μεταξύ άλλων, και η εκτίμηση πως η κρίση θα μπορούσε να αποτελέσει ευκαιρία για την ενίσχυση της προστασίας των εργαζομένων σε τέτοιες αλυσίδες· καθώς και για την εξέταση της επάρκειας και της αποτελεσματικότητας του λεγόμενου «διασυννοριακού κοινωνικού διαλόγου», ως εργαλείου αντιμετώπισης κρίσεων, των οποίων οι επιπτώσεις ξεπερνούν κατά πολύ τα σύνορα ενός μεμονωμένου κράτους (Μέξη, 2020β).

Το θέμα της παγκοσμιοποίησης της εργασίας οφείλει να εντάξει κανείς στον ευρύτερο διάλογο για την, εν μέσω της κρίσης, πιθανή υποχώρηση της παγκοσμιοποίησης και την επιστροφή του εθνικού κράτους. Οι επιθετικές παρεμβάσεις των κυβερνήσεων σε εθνικό επίπεδο θεωρείται πως υπενθύμισαν στους πολίτες την κεντρική σημασία του έθνους-κράτους. Ως

αποτέλεσμα, πιθανολογείται π.χ. ότι ορισμένα κράτη θα επιδιώξουν να μειώσουν την εξάρτησή τους από ασιάτες προμηθευτές, και ότι θα ενισχυθούν τάσεις επαναπατρισμού της παραγωγής και της περιφερειοποίησης των εμπορικών ροών (ιδίως με απομάκρυνση από την Κίνα). Έχει, ωστόσο, διατυπωθεί και η εκτίμηση ότι η τελική έκβαση θα εξαρτηθεί και από το κατά πόσο ο ρόλος των υπερεθνικών θεσμών στην αντιμετώπιση της πρόσφατης κρίσης θα κριθεί ως επιτυχημένος (ή όχι). Τη σημασία αυτών για μία συντονισμένη απάντηση στην κρίση κατέδειξε άλλωστε πανηγυρικά η πρόσφατη εμπειρία (Σάιντελ, 2020 και Παγουλάτος, 2020).

Την ίδια στιγμή, εκφράζεται βεβαίως και η άποψη ότι η πανδημία ανέδειξε εκ νέου τις αδυναμίες θεσμών, όπως η ΕΕ. Και, πιο συγκεκριμένα, την περιορισμένη ικανότητά τους να κινηθούν συντονισμένα και δυναμικά, μειονέκτημα το οποίο όμως θεωρείται πως ξεπερνά κατά πολύ τα όρια του πεδίου της εργασίας και που αποδίδεται σε πληθώρα παραμέτρων (π.χ. στην ατελή δημοσιονομική ενοποίηση και αλληλεγγύη μεταξύ των κρατών-μελών, την υπονόμηση του κράτους δικαίου σε ορισμένες χώρες και την απουσία συναίνεσης για το μεταναστευτικό). Εκτιμάται επίσης πως η εν λόγω περιορισμένη ικανότητα συνέβαλε στην περαιτέρω διεύρυνση του χάσματος μεταξύ του ευρωπαϊκού βορρά και νότου (αλλά και ανατολής και δύσης), ενισχύοντας παράλληλα τον ευρωσκεπτικισμό σε χώρες όπως η Ιταλία· απέναντι στις οποίες η ΕΕ, σε μεγάλο βαθμό, επέδειξε, ιδίως στο πρώτο στάδιο της κρίσης, σημαντική ολιγωρία και αδράνεια (Παλαιολόγος, 2020).

Σημειωτέον πως και προσφάτως ληφθέντα μέτρα των ευρωπαϊκών θεσμών, με στόχο την άμβλυνση των συνεπειών της κρίσης στον κόσμο της εργασίας, φαίνεται να συμβάλλουν στην πράξη στην περαιτέρω διεύρυνση των υφιστάμενων ανισοτήτων⁷¹. Ενδεικτικά αναφέρεται η ασυμμετρική χρήση των δυνατοτήτων που παρέχει π.χ. η δημοσίευση του προσωρινού πλαισίου για τις κρατικές ενισχύσεις από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή, όπου το 50% περίπου του συνόλου των αιτημάτων έχει προέλθει από γερμανικές επιχειρήσεις.

Ως αποτέλεσμα, οι επιχειρήσεις αυτές αποκτούν ανταγωνιστικό πλεονέκτημα έναντι εκείνων των χωρών του ευρωπαϊκού νότου, οι οποίες ακόμη ταλανίζονται από τις επιπτώσεις της βαθιάς οικονομικής κρίσης του 2008-2009 και των επακόλουθων μέτρων λιτότητας. Εντός ενός πλαισίου άνισης ύφεσης, δηλαδή μιας ύφεσης η οποία είναι πολύ εντονότερη σε κράτη όπως η Γαλλία ή η Ιταλία (και προφανώς η Ελλάδα), συγκριτικά με κεντρο- ή βορειοευρωπαϊκές χώρες, έχει λοιπόν διατυπωθεί η εκτίμηση ότι η Γερμανία «κερδίζει και με την πανδημία».

---

⁷¹ Αυτή και η επόμενη παράγραφος βασίζονται στο Σπάθη, 2020.

Η κρίση που πυροδότησε η πανδημία αποτέλεσε επίσης την αφορμή για την ανάπτυξη ενός προβληματισμού αναφορικά με τη σημασία της εργασίας και τους τρόπους αποτίμησής της στη σύγχρονη κοινωνία. Χαρακτηριστική είναι η τοποθέτηση του Ian Gough, Βρετανού επιστήμονα με σημαντικό έργο στα πεδία της πολιτικής οικονομίας και της κοινωνικής πολιτικής, ο οποίος σε άρθρο του επισημαίνει ότι η κρίση έθεσε γενικότερα σε αμφισβήτηση πολλές από τις κρυφές παραδοχές των σύγχρονων καπιταλιστικών οικονομιών⁷², υπογραμμίζοντας παράλληλα ότι η εν λόγω αμφισβήτηση περιλαμβάνει και την ηγεμονία της νεοκλασικής θεωρίας της αξίας. Στο πλαίσιο της συμβατικής νεοκλασικής οικονομικής θεωρίας, μία δραστηριότητα είθισται να θεωρείται ως πολύτιμη ή παραγωγική, αναλόγως της καταβληθείσας για αυτή «αποζημίωσης», και δίχως να λαμβάνεται υπόψη η όποια «κοινωνική αξία» της.

Η θεωρία εδράζεται εν πολλοίς στο ότι η τιμή καθορίζει την αξία, ενθαρρύνοντας, μεταξύ άλλων, και την υιοθέτηση απόψεων όπως είναι πως η αποτίμηση της κοινωνικής συμβολής κλάδων της οικονομίας και ομάδων εργαζομένων συνιστά κάτι το περιττό· εάν όχι εκδήλωση αυθάδειας από εκείνους που το επιχειρούν. Επιπρόσθετα, οι αποκλίσεις στις αποδοχές διαφορετικών κατηγοριών εργαζομένων αντανakλούν, ως επί το πλείστον, την κρατούσα αντίληψη περί του status του επαγγέλματός τους και όχι τη συνεισφορά τους στις πραγματικές κοινωνικές ανάγκες.

Όπως υποστηρίζει ο Gough, η πρόσφατη κρίση κατάφερε, ωστόσο, να αναδείξει τους περιορισμούς της οικονομικής αξίας, καθώς και την αναγκαιότητα να αποδοθεί μεγαλύτερη προσοχή σε «αυτό που έχει σημασία» ('valuing what matters')⁷³, όπως είναι π.χ. η κοινωνική αξία ορισμένων επαγγελματικών ομάδων. Το επιχείρημα του Gough βασίζεται στο ότι, με αφορμή την πανδημία, ήρθαν στο προσκήνιο ομάδες εργαζομένων, οι οποίοι, από κοινού με τους εργαζομένους στον τομέα των υγειονομικών υπηρεσιών, απεδείχθησαν ως «βασικές» για τη σωτηρία της κοινωνίας ('essential occupations'). Σε αυτές υπάγονται π.χ. οι υπάλληλοι των super market, οι δάσκαλοι, οι εργαζόμενοι στις μεταφορές, κ.ά.. Πρόκειται δηλαδή για εργαζομένους, οι οποίοι, κατά κανόνα, θεωρείται πως δεν βρίσκονται στην πρώτη γραμμή της οικονομίας· παραδοχή που συναρτάται, εν μέρει, και με το ότι οι υπηρεσίες που προσφέρουν αποτιμώνται συνήθως ως χαμηλής οικονομικής αξίας.

---

⁷² Αυτή και οι επόμενες δύο παράγραφοι βασίζονται, κατά κύριο λόγο, στο Gough, 2020, προσβάσιμο στο <https://www.opendemocracy.net/en/oureconomy/times-climate-breakdown-how-do-we-value-what-matters/>

⁷³ Βλ. σχετικά και Aeron-Thomas et al., 2004.

Την αναγνώριση της κοινωνικής συμβολής και αξίας των κατηγοριών αυτών των εργαζομένων θεωρεί μάλιστα προϋπόθεση για την οικοδόμηση μίας περισσότερο βιώσιμης και δίκαιης κοινωνίας. Ισχυρίζεται, επίσης, πως υπάρχει στενή σχέση μεταξύ εκείνων που εργάζονται για την ικανοποίηση βασικών αναγκών των μελών μίας κοινωνίας και αυτού που ο ίδιος αποκαλεί «θεμελιώδη οικονομία» ('foundational economy', για την οριοθέτηση και το περιεχόμενο της οποίας, βλ. Foundational Economy Collective, 2018).

Οι εργαζόμενοι αυτοί συχνά αναφέρονται ως 'key/critical workers', απασχολούνται σε τομείς, όπως είναι αυτοί των τροφίμων, της κοινωνικής φροντίδας και της εκπαίδευσης⁷⁴, ενώ λαμβάνουν συνήθως χαμηλότερες αποδοχές, σε σχέση με εργαζόμενους σε άλλους τομείς της οικονομίας). Συνήθως είναι, επίσης, η συγκέντρωση στους τομείς αυτούς ατόμων με χαρακτηριστικά ευαλωτότητας⁷⁵, τα οποία δυσχεραίνουν περαιτέρω την πρόσβαση στην αγορά εργασίας και την εν γένει επαγγελματική ανέλιξη (Farquharson, Rasul and Sibieta, 2020).

Το ζήτημα της αναγνώρισης της συμβολής και της αξίας των εν λόγω εργαζομένων ετέθη πρόσφατα και από εκπροσώπους πολιτικών κομμάτων, διαφορετικών ιδεολογικών αποχρώσεων, όπως είναι π.χ., στην περίπτωση του Ηνωμένου Βασιλείου, οι Εργατικοί και οι Φιλελεύθεροι Δημοκράτες. Ομοίως, αναδείχτηκε από μεγάλο αριθμό εντύπων (από τον Guardian έως τους Financial Times). Στο πλαίσιο αυτό, προτάθηκε π.χ. η θέσπιση καλύτερων αμοιβών για τους εργαζόμενους σε τομείς βασικούς για την επιβίωση της κοινωνίας.

Στο ίδιο πνεύμα, αυτό δηλαδή της ανάπτυξης ενός ευρύτερου προβληματισμού σχετικά με το είδος, την αποτίμηση και το περιεχόμενο της εργασίας, αλλά και συναφή ζητήματα, δόθηκε, υπό τη σκιά της πανδημίας, βήμα και τροφή για συζήτηση επί πληθώρας θεμάτων που άπτονται του κόσμου της εργασίας. Σε αυτά περιλαμβάνονται π.χ. οι εξαιρετικά πιεστικές συνθήκες εργασίας που αντιμετωπίζουν οι εργαζόμενοι σε επαγγέλματα, όπως αυτά που βρέθηκαν στην πρώτη γραμμή της μάχης κατά του κορωνοϊού (π.χ. εργαζόμενοι σε δημόσιες υγειονομικές υπηρεσίες)· τα σημαντικά ελλείμματα που υφίστανται σε πολλά κράτη στις πολιτικές που αποσκοπούν στην εναρμόνιση επαγγελματικής και προσωπικής ζωής (σε βάρος

---

⁷⁴ Κράτη όπως το Ηνωμένο Βασίλειο έδωσαν μάλιστα στη δημοσιότητα λίστα με τους τομείς της οικονομίας, στους οποίους απασχολούνται οι εν λόγω εργαζόμενοι. Βλ. σχετικά <https://www.gov.uk/government/publications/coronavirus-covid-19-maintaining-educational-provision/guidance-for-schools-colleges-and-local-authorities-on-maintaining-educational-provision>.

⁷⁵ Χαρακτηριστική είναι π.χ. η υψηλή συγκέντρωση γυναικών, ιδίως σε τομείς όπως η κοινωνική φροντίδα και η εκπαίδευση.

της δεύτερης)· και το κατά πόσον η πρόσφατη κρίση θα αποτελέσει αφορμή για την καλύτερη χρήση και αναγνώριση του ανθρωπίνου δυναμικού των προσφύγων⁷⁶.

Έτσι, υπογραμμίστηκε π.χ. η ανάγκη για αύξηση των προσλήψεων και της συνολικής χρηματοδότησης των δημόσιων συστημάτων υγείας. Σε γενικές γραμμές, η ενίσχυση του δημόσιου συστήματος υγείας και τα επιχειρήματα υπέρ του έχουν επανέλθει με δριμύτητα, ενώ σε χώρες όπως η δική μας, όπου το πολύπαθο αυτό σύστημα υπέστη, κατά τη διάρκεια της υπερδεκαετούς οικονομικής κρίσης, ευρείας έκτασης περικοπές, πρόκειται για προτεραιότητα ύψιστης σημασίας.

Ομοίως, υπογραμμίστηκε η ανάγκη να δοθεί μεγαλύτερη έμφαση στην ανάπτυξη του τομέα της κοινωνικής φροντίδας [ο οποίος στην ελληνική περίπτωση παραμένει σχετικά περιορισμένος, ενώ εβλήθη περαιτέρω και από την οικονομική κρίση του 2008-2009 και την επακόλουθη λιτότητα (με τη «χαμένη τιμή» της κοινωνικής φροντίδας να σώζεται εν πολλοίς από ευρωπαϊκά κονδύλια)]. Εκφράστηκε, επίσης, η άποψη πως η πανδημία ενδέχεται να δώσει στα κράτη τη δυνατότητα να κατανοήσουν την αξία των δεξιοτήτων των προσφύγων, οι οποίοι, εν μέσω της κρίσης και σε κράτη όπως η Ιρλανδία, εκλήθησαν π.χ. να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους στον τομέα των υγειονομικών υπηρεσιών· αλλά και τους φραγμούς που αντιμετωπίζουν οι πρόσφυγες αναφορικά με την αναγνώριση των δεξιοτήτων τους, καθώς και την εν γένει πρόσβασή τους στην αγορά εργασίας της χώρας υποδοχής.

Η ανάγκη να δοθεί μεγαλύτερη προσοχή σε ομάδες του πληθυσμού, όπως οι πρόσφυγες, με χαρακτηριστικά δηλαδή ευαλωτότητας που δυσχεραίνουν την ένταξη στην αγορά εργασίας και την κοινωνική ενσωμάτωση, είναι ενδεχομένως ένα από τα σημαντικότερα μηνύματα της πρόσφατης κρίσης. Στις εν λόγω ομάδες συγκαταλέγονται π.χ. οι εργαζόμενοι στη άτυπη οικονομία, αλλά και πολυπληθείς ομάδες εργαζομένων με σημαντικό μερίδιο στην επίσημη οικονομία, όπως είναι οι αυτοαπασχολούμενοι και γενικότερα οι απασχολούμενοι σε καθεστώς μεγάλης επισφάλειας [συμπεριλαμβανομένων των πολλών εκείνων που, σε χώρες όπως και η δική μας, παρέχουν κατ' ουσίαν εξαρτημένη εργασία ή εκείνων που εργάζονται με συμβόλαια (γνωστά ως zero-hour contracts), τα οποία δεν καθορίζουν έναν ελάχιστο αριθμό ωρών εργασίας].

---

⁷⁶ Βλ. σχετικά <https://www.cedefop.europa.eu/en/news-and-press/news/will-human-capital-potential-refugees-be-better-used-and-acknowledged-after-covid-19>.

Όπως αποκάλυψε η σκιαγράφηση ορισμένων από τις συνέπειες της πρόσφατης κρίσης (και ομοίως προς ό,τι συνέβη και σε προηγούμενες κρίσεις, όπως η οικονομική του 2008-2009), οι συνέπειες αυτές δεν βιώνονται από όλα τα μέλη της κοινωνίας με τον ίδιο τρόπο. Η σχετική εμπειρία έγκειται εν πολλοίς σε χαρακτηριστικά, όπως το κοινωνικο-οικονομικό υπόβαθρο ενός ατόμου. Το οποίο, με τη σειρά του, καθορίζει, από το είδος του καταλύματος που στεγάζει το εν λόγω άτομο έως και τη δυνατότητά του για προστασία από τις υγειονομικές επιπτώσεις της έξαρσης ενός ιού, όπως ο κορωνοϊός, ο οποίος φαίνεται πως θα συνεχίσει να επηρεάζει την καθημερινότητά μας για καιρό ακόμη (Johnson, 2020).

Θα μπορούσε λοιπόν ενδεχομένως να δει κανείς την κρίση που πυροδότησε η πανδημία ως ένα «παράθυρο ευκαιρίας»⁷⁷ για την εκκίνηση μίας προσπάθειας περιορισμού παραμέτρων ευαλωτότητας. Στο πλαίσιο αυτό, οι κυβερνώντες και οι λοιποί αρμόδιοι φορείς καλούνται να σταθούν με μεγαλύτερη σοβαρότητα στον ρόλο που παίζουν μεταβλητές, όπως αυτές του φύλου ή της ηλικίας. Η περιορισμένη ενσωμάτωση των γυναικών και των νέων (ιδίως αυτών με χαμηλό επίπεδο εκπαίδευσης και κατάρτισης, όπως καταδεικνύει το παράδειγμα των NEETs⁷⁸) στην αγορά εργασίας παραμένουν εξαιρετικά συχνά φαινόμενα, τα οποία αφήνουν τις κατηγορίες αυτές του πληθυσμού έκθετες σε ενδεχομένες κρίσεις.

Ομοίως, η ανησυχία για τις εργασιακές συνθήκες ευάλωτων ομάδων του πληθυσμού συνοδεύεται από την ανάδειξη της «αξιοπρεπούς» εργασίας⁷⁹, ψηφιακής και μη, ως προτεραιότητας για την επόμενη ημέρα της κρίσης (Mexi, 2020). Θεωρητικά, τη σχετική συζήτηση άνοιξε, τουλάχιστον επισήμως, ο ILO στα τέλη της δεκαετίας του 1990. Έκτοτε, διάφοροι φορείς και επιστήμονες επισήμαναν την ανάγκη, οι κυβερνώντες και όλοι οι εμπλεκόμενοι στο πεδίο της εργασίας να στρέψουν την προσοχή τους στη σπουδαιότητα της εύρεσης αξιοπρεπούς εργασίας· όπως αυτή αντανακλάται π.χ. στην αντίληψη πως η εργασία αποτελεί μέσο για ένα «δίκαιο» εισόδημα (fair income)⁸⁰.

---

⁷⁷ Βλ. π.χ. τη συζήτηση γνωστών επιστημόνων που δραστηριοποιούνται στο πεδίο της κοινωνικής πολιτικής, όπου επισημαίνεται, αν και με κάποια απαισιοδοξία, ότι σε κάποιες περιπτώσεις μία καταστροφή μπορεί να κινητοποιήσει τις πολιτικές κοινότητες να «χτίσουν τον παράδεισο εν μέσω της κόλασης» (προσβάσιμη στο <https://uni-tuebingen.de/en/faculties/faculty-of-economics-and-social-sciences/subjects/departement-of-social-sciences/ifp/institute/people/comparative-public-policy-professor-seeleib-kaiser/journal-of-european-social-policy/jesp-european-social-policy-blog/newsfullview-jesp/article/from-moral-hazard-to-moral-opportunity-a-dialogue-on-the-covid19-crisis-and-the-eu-4/>)

⁷⁸ Ευρέως διαδεδομένο όρο, από τα αρχικά των λέξεων 'Not in education, employment or training'.

⁷⁹ Βλ. σχετικά <https://www.ilo.org/public/english/standards/reln/ilc/ilc87/rep-i.htm> και <https://www.eurofound.europa.eu/observatories/eurwork/industrial-relations-dictionary/decent-work>.

⁸⁰ Βλ. σχετικά π.χ. Duffy, 2011.

Στην πράξη, βέβαια, και η εμπειρία της οικονομικής κρίσης του 2008-2009 δείχνει πως, όταν στο τραπέζι πέφτει η, με κάθε τρόπο και μέσο, αύξηση της απασχόλησης, η σχετική συζήτηση καταλήγει να έρχεται σε δεύτερη ή και σε τρίτη μοίρα. Το κατά πόσον θα επιβεβαιωθεί ή θα διαψευστεί (για μία ακόμη φορά) η προσδοκία για μεγαλύτερη αποδοχή της ανάγκης για αξιοπρεπή εργασία και για δημιουργία των απαραίτητων συνθηκών προς ευόδωσή της μένει λοιπόν να αποδειχθεί.

Επιπρόσθετα, όπως έχει άλλωστε αναφερθεί και σε άλλα σημεία της μελέτης, η κρίση ανέδειξε τη σπουδαιότητα της υιοθέτησης μίας ολιστικής, αλλά και συνεκτικής, προσέγγισης στο πεδίο της εργασίας και τον κόσμο του. Η προσέγγιση αυτή ξεκινά από την αυτονόητη παραδοχή πως η πρόσβαση στην αγορά εργασίας αποτελεί θεμελιώδες δικαίωμα, καθώς και αναπόσπαστο κομμάτι μίας ευρείας γκάμας δικαιωμάτων, όπως είναι η υγεία, η εκπαίδευση και η στέγαση. Βασίζεται επίσης στην αποδοχή της άποψης ότι η κατοχύρωση δικαιωμάτων, όπως τα προαναφερθέντα, συνιστούν σημαντικές παραμέτρους αυτού που στη βιβλιογραφία αναφέρεται συχνά ως «υποκειμενική ευημερία» ('subjective well-being') (OECD, 2020b).

Βασίζεται όμως και στην αξιοποίηση στοιχείων, τα οποία καθιστούν προφανή την, σε παγκόσμιο επίπεδο, ύπαρξη σημαντικών κενών στα συστήματα κοινωνικής προστασίας. Ενδεικτικά αναφέρεται ότι μόνον ένας στους πέντε ανέργους παγκοσμίως μπορεί να υπολογίζει σε κάποια μορφή επιδόματος ανεργίας· ή ότι περίπου το 55% του παγκόσμιου πληθυσμού, δηλαδή γύρω στα τέσσερα δισεκατομμύρια άνθρωποι δεν έχουν πρόσβαση σε κανένα είδος κοινωνικής προστασίας⁸¹.

Στο πλαίσιο που ορίζεται από τα ανωτέρω, η πρόσφατη κρίση έφερε στο προσκήνιο την ανάγκη για ενδυνάμωση, καθώς και αναμόρφωση, του συστήματος κοινωνικής προστασίας, ακόμη και σε κράτη όπως οι ΗΠΑ, όπου ακόμη και η ύπαρξη ενός κράτους πρόνοιας, με τη μορφή τουλάχιστον που το ξέρουμε στην Ευρώπη, συχνά αμφισβητείται. Χαρακτηριστικό παράδειγμα της λήψης μέτρων προς την κατεύθυνση αυτή αποτελούν μέτρα για την ενίσχυση των κρατικών υπηρεσιών, που έχουν ως στόχο την καταπολέμηση της ανεργίας (Kuttner, 2020).

Όπως έχει αναφερθεί σε άλλο σημείο της παρούσας μελέτης, η προτεινόμενη αναμόρφωση του κοινωνικού κράτους θα μπορούσε π.χ. να βασιστεί στην ενσωμάτωση παροχών, όπως το καθολικό βασικό εισόδημα, άποψη της οποίας οι θιασώτες πρόσκεινται σε διαφορετικές ιδεολογίες. Πιο συγκεκριμένα, έχει διατυπωθεί η εκτίμηση πως ο εξορθολογισμός

---

⁸¹ Βλ. σχετικά https://www.ilo.org/global/about-the-ilo/newsroom/news/WCMS_739678/lang--en/index.htm.

της φορολογίας και των κοινωνικών επιδομάτων και υπηρεσιών καθιστά εφικτή τη θεσμοθέτηση ενός χαμηλού βασικού εισοδήματος. Αρωγό στη μόνιμη χρηματοδότηση μίας τέτοιας πολιτικής θα μπορούσε να αποτελέσει η ενίσχυση της προσπάθειας για καταπολέμηση της φοροδιαφυγής και για ορθολογικότερη φορολόγηση της κινητής και ακίνητης περιουσίας, των ρυπογόνων δραστηριοτήτων, κ.λπ. (Ματσαγγάνης, 2020· Μπακάλης, 2020).

Η ανάγκη, την επόμενη ημέρα της κρίσης, για τη θέσπιση μέτρων πολιτικής, για τα οποία θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς πως υπερβαίνουν τα όρια ενός «στενά» οριοθετημένου πεδίου της εργασίας, αλλά βρίσκονται σε άμεσο διάλογο με αυτό, αντανάκλαται και σε διάφορα ερευνητικά ευρήματα. Ενδεικτικά αναφέρεται, για να χρησιμοποιήσουμε και πάλι ένα παράδειγμα από την ελληνική περίπτωση, πως το 63% των ερωτηθέντων ιδιοκτητών μικρών ή πολύ μικρών επιχειρήσεων στη χώρα μας θεωρεί απαραίτητη την παράταση της προστασίας της πρώτης κατοικίας για όσο διαρκέσουν οι συνέπειες της κρίσης (ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ, 2020).

Παράλληλα, εκφράζεται, ωστόσο, και η ελπίδα πως οι όποιες νέες «ισορροπίες» αναζητηθούν δεν θα επιβαρύνουν περαιτέρω τον κόσμο της εργασίας, στραγγαλίζοντας π.χ. τους παραγωγικούς συντελεστές του ιδιωτικού τομέα, οι οποίοι, ως επί το πλείστον, βάλλονται περισσότερο από τον, κατά κανόνα, περισσότερο προστατευμένο δημόσιο τομέα. Προς την κατεύθυνση αυτή, έχει μάλιστα διατυπωθεί και η εκτίμηση πως η συζήτηση για την επόμενη ημέρα της κρίσης θα συμπεριλάβει π.χ. και μία στροφή προς τη μεγαλύτερη φορολόγηση των μονοπωλιακής ισχύος τεχνολογικών κολοσσών και της μεγάλης περιουσίας⁸² (Παγουλάτος, 2020).

Κλείνοντας, θα πρέπει να επισημάνουμε και πως η κρίση που πυροδότησε η πανδημία έδωσε βήμα και για τη διατύπωση και σχετικά «αιρετικών» απόψεων, όπως είναι αυτή που υποστηρίζει την ανάγκη να στραφούμε προς ένα «καλύτερο» συνολικά μέλλον, εντός του οποίου οι ζωές μας θα καθορίζονται λιγότερο από την εξάρτησή μας από την εργασία και περισσότερο από την περιφρούρηση της δυνατότητάς μας να προσεγγίσουμε, με μεγαλύτερη ελευθερία, το «ευ ζην»⁸³. Η άσκηση συνεχούς πίεσης για εργασία και το δίχως τέλος «κυνήγι» της θα απουσιάζουν.

Στο ίδιο πνεύμα, ο Μαρσέλ Γκοσέ, κορυφαίος γάλλος ιστορικός και φιλόσοφος, τόνισε την ανάγκη να αντιληφθούμε ζητήματα, τα οποία προ της κρίσης επιλέγαμε ουσιαστικά να

---

⁸² Βλ. σχετικά και <https://www.dianosis.org/2020/04/i-epomeni-imerame-ton-ton-covid-19-gia-ellada-kai-evropi/>.

⁸³ Βλ. σχετικά <https://business.leeds.ac.uk/dir-record/research-blog/1702/coronavirus-shows-we-can-and-must-change-how-we-work>.

αγνοούμε, όπως είναι η ακραία ευθραυστότητα του τρόπου λειτουργίας των σύγχρονων κοινωνιών. Όπως χαρακτηριστικά ανέφερε: «κινούμασταν σαν υπνοβάτες: η πανδημία μας ξύπνησε» (Γκοσέ, 2020).

Δ. Συμπεράσματα

Στο επίκεντρο της παρούσας μελέτης βρέθηκαν τα ληφθέντα, εν μέσω της πρόσφατης κρίσης, μέτρα πολιτικής, με έμφαση στο πεδίο της εργασίας και το ευρωπαϊκό επίπεδο, και ξεχωριστή αναφορά στην ελληνική περίπτωση. Υπό τη σκιά των σημαντικών επιπτώσεων της κρίσης στον κόσμο της εργασίας, επιχειρήθηκε, επίσης, η σκιαγράφηση κεντρικών κατευθύνσεων της συζήτησης για την επόμενη ημέρα.

Μεταξύ άλλων, η μελέτη αναδεικνύει την ύπαρξη σημαντικών ομοιοτήτων στα μέτρα που ελήφθησαν από τους κυβερνώντες σε διάφορα κράτη, όπως είναι π.χ. η μεγάλη ταύτιση σε ορισμένες από τις βασικές αρχές που διείπαν τα εν λόγω μέτρα: την πρόθεση για τόνωση της ρευστότητας και της ζήτησης, την οικονομική στήριξη των εργαζομένων και των επιχειρήσεων, τη συγκράτηση των απολύσεων και την ενίσχυση της υγιεινής και της ασφάλειας στους εργασιακούς χώρους. Οι αρχές αυτές βρήκαν εφαρμογή σε σειρά παρεμβάσεων, στις οποίες περιλαμβάνεται π.χ. η αποζημίωση/αναπλήρωση του μισθού εργαζομένων, λόγω της υποχρεωτικής μείωσης των ωρών εργασίας τους, η διεύρυνση της μερικής και της εκ περιτροπής εργασίας, η ολική ή μερική απαλλαγή από την καταβολή ασφαλιστικών εισφορών, η καταβολή έκτακτου επιδόματος σε αυτοαπασχολούμενους. Αναφορά γίνεται και σε ανάλογες παρεμβάσεις, από κοινού με τη διατύπωση σχετικών συστάσεων, από οργανισμούς διεθνούς εμβέλειας και κοινωνικούς εταίρους.

Παράλληλα, η μελέτη ρίχνει φως, ωστόσο, και σε διαφορές στα ληφθέντα μέτρα, όπως είναι αυτές που αφορούν στον βαθμό αξιοποίησης «παραδοσιακών» εργαλείων του κοινωνικού κράτους (π.χ. η επιδοματική ενίσχυση κατά της ανεργίας) και προγραμμάτων διαφορετικής λογικής (π.χ. σχήματα μειωμένης απασχόλησης). Τέτοιου τύπου διαφορές παρατηρούνται μάλιστα ακόμη και εντός κρατών, για τα οποία κυριαρχεί η αντίληψη ότι διακρίνονται από ομοειδή χαρακτηριστικά που τα κατατάσσουν στην ίδια «οικογένεια» (π.χ. σκανδιναβικά κράτη). Η συγγραφέας επισημαίνει, επίσης, χωρίς, ωστόσο, να υπεισέρχεται σε εκτενέστερο σχολιασμό, τις ομοιότητες μεταξύ των μέτρων που ελήφθησαν κατά την περίοδο έξαρσης του ιού και εκείνων που υιοθετήθηκαν στη φάση της μετάβασης στη λεγόμενη «κανονικότητα».

Στη συνέχεια της μελέτης, η προσοχή στρέφεται στην επόμενη ημέρα και στη συζήτηση για το άμεσο, αλλά και το βραχυπρόθεσμο και μεσοπρόθεσμο μέλλον της εργασίας, όπως αυτή διαμορφώθηκε υπό τη σκιά των σοβαρών επακόλουθων της κρίσης (π.χ. την εκτίμηση για σημαντική αύξηση της ανεργίας και επιβάρυνση των ευάλωτων ομάδων του πληθυσμού). Στο πλαίσιο αυτό, η συγγραφέας σχολιάζει διαφαινόμενες τάσεις, όπως είναι η επέκταση της τηλεργασίας και η ενίσχυση της ψηφιοποίησης της εργασίας, αλλά και το πώς η πανδημία λειτούργησε ως ένα εργαστήριο παραγωγής απόψεων για το πεδίο της εργασίας και τον κόσμο της.

Έτσι, αναδεικνύεται το πώς διάφοροι φορείς και αναλυτές χαιρετίζουν π.χ. την πρόσφατη κρίση ως μια χρυσή ευκαιρία για την επιτάχυνση π.χ. αλλαγών που συνάδουν με τον καλπάζοντα ρυθμό των τεχνολογικών εξελίξεων παγκοσμίως. Άλλοι πάλι κρούουν τον κώδωνα του κινδύνου, για τα προβλήματα π.χ. που θα προκαλέσει η επέκταση της μερικής και της εκ περιτροπής απασχόλησης ή η εκτενής συμμετοχή σε σχήματα μειωμένης απασχόλησης.

Συζητούνται ζητήματα, τα οποία άπτονται της εργασίας και τα οποία εκτιμάται πως η πρόσφατη κρίση έθεσε στο προσκήνιο. Σε αυτά περιλαμβάνονται π.χ. οι προκλήσεις και οι περιορισμοί της παγκοσμιοποίησης του κόσμου της εργασίας, καθώς και η αναγκαιότητα επανεκτίμησης του τι είναι, στην περίπτωση των επαγγελματιών και των δεξιοτήτων, σημαντικό και τι όχι, από την άποψη της κοινωνικής τους συμβολής.

Η μελέτη υπογραμμίζει, επίσης, τη σημασία της υιοθέτησης μίας ολιστικής και συνεκτικής προσέγγισης με στόχο τον περιορισμό των αρνητικών επιπτώσεων της κρίσης στο πεδίο της εργασίας, αλλά και για την εν γένει προώθηση βελτιώσεων στο εν λόγω πεδίο. Στο πλαίσιο αυτής προβάλλεται, μεταξύ άλλων, η ανάγκη ενδυνάμωσης του κοινωνικού κράτους και ενίσχυσης της προστασίας των ευάλωτων ομάδων του πληθυσμού (μέσω π.χ. της περαιτέρω στήριξης των εθνικών συστημάτων υγείας και πολιτικών, όπως είναι το καθολικό βασικό εισόδημα).

Τούτων λεχθέντων, το τοπίο, σε κάθε περίπτωση, παραμένει σε μεγάλο βαθμό ασαφές. Το κατά πόσον π.χ. οι πρωτοβουλίες που ανελήφθησαν με σκοπό τον έλεγχο των συνεπειών της κρίσης που πυροδότησε η πανδημία επέτυχαν τον στόχο τους ή όχι είναι κάτι που αναμένεται να φανεί, με τρόπο περισσότερο ξεκάθαρο, εντός των επομένων μηνών. Σημειωτέον επίσης ότι ακόμη και σε κράτη, τα οποία κινήθηκαν γοργά και αποφασιστικά, ώστε να προλάβουν το πλήρες ξεδίπλωμα της κρίσης (μεταξύ αυτών και η χώρα μας), η τελική έκβαση θα κριθεί από

πληθώρα παραμέτρων, όπως είναι οι ευρύτερες δημοσιονομικές δυνατότητες ενός κράτους ή η στάση υπερεθνικών θεσμών (όπως είναι σε ευρωπαϊκό επίπεδο η ΕΕ και τα όργανά της). Η συνθετότητα του εν λόγω πλαισίου αναδεικνύει, για μία ακόμη φορά τη σπουδαιότητα ενός στέρεου και βάσει τεκμηρίων σχεδιασμού πολιτικών, οι οποίες να ανταποκρίνονται στις υφιστάμενες ανάγκες τόσο στο μικρο- όσο και στο μακρο-επίπεδο.

Η συγγραφέας της μελέτης επιθυμεί, τέλος, να επισημάνει τη σημασία συναινέσεων μεταξύ διαφορετικών εκπροσώπων του κόσμου της εργασίας, αλλά ιδίως του κομβικού ρόλου που καλείται να διαδραματίσει το κράτος για την προστασία των εργασιακών δικαιωμάτων. Στόχος είναι να αποφευχθούν «υποχωρήσεις», ανάλογες ορισμένων εξ αυτών που πραγματοποιήθηκαν στη χώρα μας κατά τη διάρκεια της υπερδεκαετούς οικονομικής κρίσης που προηγήθηκε, και οι οποίες θα μπορούσαν να επιφέρουν ακόμη μεγαλύτερες στρεβλώσεις στην ήδη ταλαιπωρημένη ελληνική αγορά εργασίας.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Αγγελάκης, Α. (2020), «Πανδημία και 'Ψηφιακό Χάσμα': Η Τριπλή Πρόκληση για τις Μικρές Επιχειρήσεις στη 'Μετά Covid-19' Εποχή», *Κείμενα Γνώμης ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ*, Απρίλιος, σσ. 8.
- Βατικιώτης, Λ. (2020), «Πολύ Λίγα και Πολύ ...Τοξικά. Οικονομικά Μέτρα Ανά τον Κόσμο Για Την Αντιμετώπιση των Επιπτώσεων Από Την Πανδημία Του Κορονοϊού (Covid-19)», *Ερευνητικά Κείμενα ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ 10/2020*, Αθήνα: ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ, σσ. 36.
- Γκοσέ, Μ. (2020), «Κινούμασταν σαν Υπνοβάτες: Η Πανδημία Μας Ξύπνησε», *Βήμα της Κυριακής*, 10 Μαΐου.
- Ζερβός, Π. (2020), «Επιδοτώντας Ένα Εργασιακό Ολοκαύτωμα», *Η Εφημερίδα των Συντακτών*, 30-31 Μαΐου, σελ. 2.
- ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ (2020), *Έκτακτη Έρευνα ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ για τις Επιπτώσεις της Υγειονομικής Κρίσης στις Μικρές και Πολύ Μικρές Επιχειρήσεις (0-49 Άτομα Προσωπικό, οι Οποίες Αποτελούν το 99% των Ελληνικών Επιχειρήσεων)*, Απρίλιος.
- Κουδούνη, Λ. (2020), «Ασφάλεια του Μέλλοντος. Κουλτούρα Ασφάλειας στην Εποχή της 4ης Βιομηχανικής Επανάστασης», *Υγιεινή και Ασφάλεια της Εργασίας*, Τεύχος 79, σελ. 29-38, ΕΛΙΝΥΑΕ.

- Κοψίνη, Χρ. (2020), «ΣΥΝ-ΕΡΓΑΣΙΑ Επιδότησης...Απολύσεων», *Η Εφημερίδα των Συντακτών*, 30-31 Μαΐου, σελ. 80.
- Κώτσιος, Β. (2020), *Η Αγορά Εργασίας στην Εποχή της Πανδημίας COVID-19*, Αθήνα: ΕΙΕΑΔ.
- Λαπατσιώρας, Σπ., Μηλιός, Γ. και Μιχαηλίδης, Π. (2020), *Οι Επιπτώσεις της Ψηφιοποίησης στην Αγορά Εργασίας*, Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ, Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων, Μελέτες, 46, Ιανουάριος.
- Μάρκου, Αγ. (2020), «Πώς στην Αγορά Θα Πέσει Ρευστότητα ως 15 Δισ. Ευρώ», *Βήμα της Κυριακής*, 3 Μαΐου.
- Μασουράκης, Μ. και Πρίντσιπας, Θ. (2020), «Η Επανεκκίνηση της Οικονομίας Απαιτεί Ρηξικέλευθες Πολιτικές», *Οικονομία & Επιχειρήσεις*, Τεύχος 182, 15 Απριλίου.
- Ματσαγγάνης, Μ. (2020), «Ένα Βασικό Εισόδημα για Όλους: Μπορεί να Υπάρξει; Πρέπει να Υπάρξει;», άρθρο στην ιστοσελίδα του οργανισμού έρευνας και ανάλυσης ΔιαΝΕΟσις, Μάιος.
- Μέξη, Μ. (2020α), «Το Μέλλον της Εργασίας μετά την Κρίση του Κορωνοϊού», *Βήμα της Κυριακής*, 5 Απριλίου.
- Μέξη, Μ. (2020β), «Η Κρίση του Κορωνοϊού Χτυπάει 'Καμπανάκι' για Μεγαλύτερη Κοινωνική Συνοχή», *Υγιεινή και Ασφάλεια της Εργασίας*, Τεύχος 79, σελ. 5-10, Ελληνικό Ινστιτούτο Υγιεινής και Ασφάλειας της Εργασίας (ΕΛΙΝΥΑΕ) [Συνέντευξη στην Αλ. Λεφοπούλου].
- Μπακάλης, Μπ. (2020), «Το Θέμα: Οικουμενικό Βασικό Εισόδημα», *Η Εφημερίδα των Συντακτών*, 30-31 Μαΐου, σελ. 20-23.
- Οικονομία και Επιχειρήσεις (2020), *Flash Report: Απασχόληση & Αγορά Εργασίας*, Τεύχος 21, ΣΕΒ, 13 Απριλίου.
- Παγουλάτος, Γ. (2020), «Covid-19: Η Επόμενη Μέρα Για Την Ελλάδα και Την Ευρώπη», άρθρο στην ιστοσελίδα του οργανισμού έρευνας και ανάλυσης ΔιαΝΕΟσις, Μάιος.
- Παλαιολόγος, Γ. (2020), «Η Ευρώπη της Επόμενης Ημέρας», *Καθημερινή*, 17 Μαΐου.
- Παπαδής, Κ. (2020α), «Μειωμένο Ωράριο και Εκ Περιτροπής Απασχόληση», *Βήμα της Κυριακής*, 3 Μαΐου.
- Παπαδής, Κ. (2020β), «Σε Ελεύθερη Πτώση οι Μισθοί - Στην Εποχή των Μνημονίων τα Ποσοστά Ανεργίας», *Βήμα της Κυριακής*, 10 Μαΐου.
- Παπαδιόχος, Κ. (2020α), «Ο Τουρισμός και η Απασχόληση Κυριαρχούν στην Ατζέντα Μαξίμου», *Καθημερινή*, 17 Μαΐου.

- Παπαδιόχος, Κ. (2020β), «Το Σχέδιο Μητσοτάκη για τα 32 Δισ. από την Ε.Ε. », *Καθημερινή*, 31 Μαΐου.
- Πετρόπουλος, Αν. (2020), «Μνημόνιο Βρούτση με Μειώσεις Μισθών και Απολύσεις», *Αυγή*, 2 Μαΐου.
- Σάιντελ. Β. (2020), «Παρατεταμένη Ύφεση Θα Έφερνε Παγκόσμια Αναδιανομή», *Βήμα της Κυριακής*, 10 Μαΐου [Συνέντευξη στον Άγ. Αθανασόπουλο].
- Σαλούρου, Ρ. (2020), «Ποιες Αλλαγές Φέρνει ο Κορωνοϊός στην Απασχόληση», *Καθημερινή*, 20 Απριλίου.
- Σπάθη, Ρ. (2020), «Η Γερμανία Κερδίζει και με την Πανδημία», *Καθημερινή*, 17 Μαΐου.
- Στοιμενίδης, Αν. (2020), «Υγεία και Ασφάλεια στην Εργασία ως Παράγοντας AntiCovid-19. Η Τελευταία Ευκαιρία», *Υγιεινή και Ασφάλεια της Εργασίας*, Τεύχος 79, σελ. 11-16, Ελληνικό Ινστιτούτο Υγιεινής και Ασφάλειας της Εργασίας (ΕΛΙΝΥΑΕ).
- Τεμπονέρας, Δ. (2020), «Η Τηλεργασία ως Μέσο 'Απορρύθμισης'», *Η Εφημερίδα των Συντακτών*, 14 Απριλίου.
- Φιλίνης, Κ. (2020), «100 Δισ. Ευρώ για τη Διατήρηση Θέσεων Εργασίας Έναντι του Covid-19», *Έθνος*, 15 Απριλίου.

Ξενογλώσση

- Aeron-Thomas, D. et al. (2004), *Social Return on Investment. Valuing What Matters. Findings and Recommendations from a Pilot Study*, New Economics Foundation.
- Anderson, J. (2020), *COVID-19: The Self-Employed Are Hardest Hit and Least Supported*, Bruegel.
- Baldwin, R. and Weder di Mauro, B. (eds) (2020), *Economics in the Time of COVID-19*, London: Centre for Economic Policy Research.
- Cedefop (2016), *The Great Divide: Digitalisation and Digital Skill Gaps in the EU Workforce*, #ESJsurvey Insights, No 9, Thessaloniki: Greece.
- Cochrane, Em. and Fandos, N. (2020), 'Senate Approves \$2 Trillion Stimulus After Bipartisan Deal', *The New York Times* [Published 25 March, Updated 5 May].
- Cook, M. L. et al. (2020), 'Editorial. Global Labour Studies in the Pandemic: Notes for an Emerging Pandemic', *Global Labour Journal*, 11(2): 74-88.

- Digmayer, C. and Jakobs, E.A. (2018), 'Employee Empowerment in the Context of Domain-Specific Risks in Industry 4.0.', Proceedings of the 2018 IEEE International Professional Communication Conference (ProComm), Toronto (Kanada).
- Duffy, S. (2011), *A Fair Income. Tax-Benefit Reform in an Era of Personalisation*, The Centre for Welfare Reform and the Health Services Management Centre of the University of Birmingham, Policy Paper 01.12.2011.
- Dvorak, T. (2020), *Eurozone: Coronavirus Likely to Hit the Periphery Hardest*, Oxford Economics, 16 March.
- ETUC (2020), *Short Time Work Measures Across Europe*, COVID-19 Watch, ETUC Briefing Note, 24 March.
- Eurofound (2020), *Game-Changing Technologies: Transforming Production and Employment in Europe*, Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Farquharson, Ch., Rasul, Im. and Sibieta, L. (2020), *Differences Between Key Workers*, Institute for Fiscal Studies.
- Foundational Economy Collective (2018), *Foundational Economy*, Manchester University Press.
- Hale, Th. et al. (2020a), *Variation in Government Responses to COVID-19*, Version 5.0., Blavatnik School of Government, Working Paper, 29 April.
- Hale, Th. et al. (2020b), *Lockdown Rollback Checklist: Do Countries Meet WHO Recommendations for Rolling Back Lockdown?*, Blavatnik School of Government, Research Note, 1 May.
- Gough, I. (2020), *In Times of Climate Breakdown, How Do We Value What Matters?*, 28 April, available at <https://www.opendemocracy.net/en/oureconomy/times-climate-breakdown-how-do-we-value-what-matters/>.
- Johnson, P. (2020), 'We May Be in This Together, But That Doesn't Mean We Are In This Equally', *The Times*, 27 April.
- Jolly, J. (2020), 'UK Youth Unemployment Prospects Crumbling in Coronavirus Crisis', *The Guardian*, 20 April.
- Joyce, R. and Xu, X. (2020), *Sector Shutdowns During the Coronavirus Crisis: Which Workers are Most Exposed?*, Institute for Fiscal Studies.
- ILO Monitor (2020a), *COVID-19 and the World of Work: Impact and Policy Responses*, 18 March, 1st Edition.

- ILO Monitor (2020b), *COVID-19 and the World of Work. Updated Estimates and Analysis*, 7 April, 2nd Edition.
- IMF (2020), *World Economic Outlook, Chapter 1: The Great Lockdown*.
- Kuttner, R. (2020), 'What America Can Do to Fight Mass Unemployment?', *The New York Times*, 20 April.
- Lee, A. and Cho, J. (2016), 'The Impact of Epidemics on Labor Market: Identifying Victims of The Middle East Respiratory Syndrome in The Korean Labor Market', *International Journal for Equity in Health*, 15(1):1-15.
- Mexi, M. (2020), 'The Future of Work in the Post-Covid-19 Digital Era', *Social Europe*, 1st April.
- OECD (2020a), *Evaluating the Initial Impact of Covid-19 Containment Measures on Economic Activity*.
- OECD (2020b), *COVID-19: Protecting People and Societies*.
- OECD (2020c), *Women at the Core of the Fight Against COVID-19*.
- OECD (2020d), *Crisis Response in South East European Economies*.
- Opinium Research (2020), *The Effects of Coronavirus on Working Patterns and Employment, Key Findings*, 30 March.
- Pahl, R. (ed.) (1988), *On Work: Historical, Comparative and Theoretical Perspectives*, Oxford: Blackwell.
- Rothwell, J. and Van Drie, H. (2020), *The Effect of COVID-19 and Disease Suppression Policies on Labor Markets: A Preliminary Analysis of the Data*, Washington D.C.: The Brookings Institution.
- Shang, B., Evans, Br. and An, Z. (2020), *Expenditure Policies in Support of Firms and Households*, Special Series on Fiscal Policies to Respond to COVID-19, International Monetary Fund.
- Topham, G. (2020), 'Flybe: Airline Collapses Two Months After Government Announces Rescue', *Guardian*, 5 March.
- Voumvaki, J., Koutouzou, Ath. and Konstantopoulou, N. (2020), *A Digital Reboot for the Greek Economy*, Economic Analysis Department, Sectoral Report, National Bank of Greece, April.
- The World Bank Group (2014), *The Economic Impact of the 2014 Ebola Epidemic: Short and Medium Term Estimates for West Africa*, available at:

<http://documents.worldbank.org/curated/en/524521468141287875/pdf/912190WP0see0a00070385314B00PUBLIC0.pdf>